

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет юридичний
Кафедра історії, археології та туризму

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра
(бакалавра, магістра)

на тему: **ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ (ВІД
ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ДО СЬОГОДЕННЯ)**

здобувач 2 курсу групи ІАІ-23дм

спеціальність: 032 Історія та археологія

спеціалізація: _____

Золкін Д. О.
(ПІБ здобувача) (підпис)

Керівник роботи К.і.н., доц. Сапицька О. М.
(вчене звання, науковий ступінь, ПІБ) (підпис)

[Введіть текст]

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет юридичний
(повне найменування факультету)

Кафедра історії, археології та туризму
(повне найменування кафедри)

Освітній ступінь магістр
(бакалавр, магістр)

Спеціальність 032 Історія та археологія
(шифр і назва спеціальності)

Спеціалізація -
(назва спеціалізації)

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
К.І.Н., доц. САПИЦЬКА О. М.

« 11 » жовтня 20 24 року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Золкін Дмитро Олександрович

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача)

1. Тема роботи: **ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ (ВІД ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ДО СЬОГОДЕННЯ)**

керівник роботи К.і.н., доц. Сапицька О. М.

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по університету від « 10 » жовтня 20 24 року №72 /14.06

2. Строк подання студентом роботи до захисту 16.12.2024 р.

3. Вихідні дані **Еволюції української військової символіки від доби Київської Русі до сьогодення. з акцентом на її роль у формуванні національної ідентичності, патріотизму та військової культури.**

4. Зміст основної частини (перелік питань, які потрібно розробити):

Вступ; Історіографія та джерельна база дослідження; Історіографічний огляд; Джерельна база дослідження; Історичні передумови становлення та розвитку української військової символіки; Військова символіка дохристиянської, княжої доби та доби Великого князівства Литовського; Символічне значення військових клейнод часів Козацької держави; Розвиток української військової символіки ХХ ст.; Застосування військової символіки у добу визвольних змагань Української революції 1917-1921 рр.; Військова символіка збройних формувань Карпатської Січі та УПА; Значення та витоки української радянської військової символіки; Становлення та розвиток сучасної української військової символіки; Утвердження символіки Збройних Сил України у 1990-х рр.;

[Введіть текст]

Розвиток військової символіки ЗСУ у ХХІ ст. Особливості утвердження та розвитку символіки інших українських військових формувань; Висновки.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): -

[Введіть текст]

6. Консультанти розділів

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	доц. Сапицька О. М.		
2	доц. Сапицька О. М.		
3	доц. Сапицька О. М.		

7. Дата видачі завдання « 11 » жовтня 20 24 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Аналіз та систематизація історіографічної та джерельної бази з метою виявлення основних підходів та визначення ключових напрямів дослідження.	11.10.2024 – 19.10.2024	
2.	Розробка вступної частини дослідження з обґрунтуванням актуальності, визначенням мети, завдань, об'єкта, предмета та методології.	20.10.2024 – 23.10.2024	
3.	Написання підрозділів 1.1 Історіографічний огляд, 1.2 Джерельна база дослідження.	24.10.2024 – 30.10.2024	
4.	Написання підрозділів 2.1 Військова символіка дохристиянської, княжої доби та доби Великого князівства Литовського 2.2 Символічне значення військових клейнод часів Козацької держави.	31.10.2024 – 06.11.2024	
5.	Формування підрозділу 3.1 Застосування військової символіки у добу визвольних змагань Української революції 1917-1921 рр.	07.11.2024 – 12.11.2024	
6.	Розробка підрозділів 3.2 Військова символіка збройних формувань Карпатської Січі та УПА 3.3 Значення та витоки української радянської військової символіки.	13.11.2024 – 20.11.2024	
7.	Написання підрозділів 4.1. Утвердження символіки Збройних Сил України у 1990-х рр., 4.2. Розвиток військової символіки ЗСУ у ХХІ ст, 4.3. Особливості утвердження та розвитку символіки інших українських військових формувань	21.11.2024 – 30.11.2024	
8.	Формулювання загальних висновків дослідження та систематизація списку використаних джерел.	01.12.2024 – 07.12.2024	
9.	Здійснення комплексного редагування роботи, форматування тексту та підготовка до захисту.	08.12.2024 – 23.12.2024	
10.	Захист кваліфікаційної роботи	24.12.2024	

Здобувач

.....
(підпис)

Золкін Д. О.

.....
(прізвище та ініціали)

Керівник роботи

.....
(підпис)

Сапицька О. М.

.....
(прізвище та ініціали)

Реферат

до випускної кваліфікаційної роботи магістра

Золкіна Дмитра Олександровича

Група ІАІ-23дм

Назва роботи: ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ (ВІД ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ДО СЬОГОДЕННЯ)

Title: HISTORY OF UKRAINIAN MILITARY SYMBOLISM (FROM THE AGE OF KYIV RUSSIA TO THE PRESENT DAY)

Обґрунтування проблеми, що підлягає дослідженню. Вивчення історії української військової символіки є важливим аспектом дослідження національної ідентичності та культурної спадщини України. Символіка військових формувань, що змінювалася протягом століть, не лише відображає розвиток української державності, але й виконує роль важливого елемента формування національної свідомості, патріотизму та єдності. Вона є одним із потужних інструментів, через який втілювались ідеї незалежності, боротьби за свободу та єдність нації.

Актуальність дослідження проблеми полягає в тому, що українська військова символіка, як складова національної культурної спадщини, досі не була повністю вивчена в контексті її історичного розвитку від часів Київської Русі до сучасності. Незважаючи на те, що в окремих періодах історії України символи, прапори та герби використовувались для підкреслення державності та військової слави, детальний аналіз їх еволюції, символічного значення та впливу на суспільні процеси є необхідним для розуміння того, як символи війська можуть стати основою для формування національної самосвідомості.

Проблема дослідження полягає в необхідності з'ясувати, як змінювались елементи військової символіки України в різні історичні періоди, які культурні та політичні фактори на це впливали, а також як ці зміни відображали соціально-політичні трансформації в Україні. Крім того, важливо з'ясувати, які символи стали основою для формування сучасної

української національної ідентичності, зокрема в контексті незалежності та військової боротьби за територіальну цілісність і суверенітет України в умовах гібридної війни.

Залишається відкритим питання інтеграції нових символів у військову практику, а також їхнього впливу на громадянську свідомість і національну єдність в умовах сучасних соціально-політичних викликів.

Таким чином, дослідження української військової символіки дозволить не тільки поглибити розуміння розвитку національних традицій та культурної спадщини, але й сприятиме формуванню більш чіткої картини того, як символи та знаки, створені в різні епохи, допомагають зберігати національну ідентичність у складних умовах сучасної історії.

Метою даної дипломної роботи є дослідження еволюції української військової символіки від доби Київської Русі до сьогодення, з акцентом на її роль у формуванні національної ідентичності, патріотизму та військової культури. Робота має на меті вивчити основні етапи розвитку військових символів в історії України, виявити їх значення в контексті державотворення, а також проаналізувати вплив символіки на соціально-політичні процеси, які відбувались у різні історичні періоди.

Зокрема, мета роботи полягає в тому, щоб:

1. Визначити ключові етапи розвитку української військової символіки з часів Київської Русі до сьогодення.
2. Проаналізувати символічне значення основних військових знаків, гербів, прапорів та інших елементів в різні історичні епохи
3. Дослідити роль військової символіки у формуванні національної свідомості та ідентичності українського народу.
4. Виявити вплив військової символіки на державотворчі процеси, військову боротьбу та політичні зміни в Україні.
5. Зробити висновки щодо важливості військових символів для сучасної національної єдності та патріотизму в умовах незалежної України.

Досягнення цієї мети дозволить глибше зрозуміти функцію та значення військової символіки в історії України та її роль у формуванні національної ідентичності в контексті державотворення та військових конфліктів.

Основні задачі:

1. Дослідження етапів розвитку української військової символіки – вивчити основні етапи еволюції військових символів від доби Київської Русі до сьогодення, з акцентом на ключові зміни в різні історичні періоди.
2. Аналіз символічного значення гербів, прапорів та інших військових знаків – здійснити аналіз основних елементів військової символіки, таких як герби, прапори, корогви, та визначити їх значення в контексті кожної конкретної епохи.
3. Вивчення впливу військової символіки на національну свідомість – дослідити, як символи військових формувань впливали на розвиток національної ідентичності, почуття патріотизму та єдності серед українців.
4. Оцінка ролі військової символіки у державотворенні та політичних процесах – проаналізувати, як військова символіка сприяла формуванню державної влади, виявлення боротьби за незалежність та підтримання політичних ідеалів у різні періоди історії України.
5. Визначення впливу військових символів на сучасну національну ідентичність – оцінити значення символів для підтримки національної єдності та ідентичності в умовах сучасних політичних і соціальних викликів, зокрема під час війни та боротьби за територіальну цілісність України.
6. Створення висновків щодо значення військової символіки для розвитку сучасної України – підготувати підсумки щодо того, як історична військова символіка може бути використана для зміцнення національної ідентичності та патріотизму в умовах сучасної української держави.

Дані задачі допоможуть глибше зрозуміти роль і значення військової символіки в історії та культурі України, а також виявити її місце у формуванні сучасної національної свідомості.

Програма дослідження дипломної роботи "Історія української військової символіки (від доби Київської Русі до сьогодення)" включає комплекс етапів, які дозволяють здійснити всебічний аналіз розвитку української військової символіки, її значення для формування національної ідентичності та ролі в історії державотворення. Програма передбачає теоретичне вивчення джерел, їх критичний аналіз, а також практичне застосування отриманих знань для аналізу сучасних процесів.

Загальне дослідницьке питання. Як зміни в історії та соціально-політичному розвитку України відображалися у еволюції української військової символіки, і яку роль ці символи відігравали у формуванні національної ідентичності та державотворчих процесах від доби Київської Русі до сучасності?

Спеціальні дослідницькі питання за розділами.

1. Історичні витоки та розвиток військової символіки в Україні (Київська Русь, середньовіччя):

Які військові символи використовувались у Київській Русі, і яке їх значення для державної політики та військових кампаній?

Як символи, пов'язані з князівською владою та релігійною символікою, впливали на формування уявлень про національну ідентичність у період середньовіччя?

Яким чином відображалась роль військових символів в періоди змін та конфліктів, зокрема в часи монгольської навали та інших зовнішніх загроз?

2. Розвиток військової символіки у період козаччини та Гетьманщини:

Як змінювались військові символи під час існування козацької держави та Гетьманщини, і які нові елементи були введені в символіку цього періоду?

Яка роль військових прапорів, гербів та знаків у козацькому військовому братстві і як це впливало на національну самосвідомість?

Як військові символи відображали боротьбу за автономію та незалежність, а також військову ієрархію в межах Гетьманщини?

3. Військова символіка Української Народної Республіки та міжвоєнного періоду:

Як військові символи, що використовувались під час Української Народної Республіки, сприяли формуванню національної держави в умовах революційних змін?

Яку роль відіграли національні символи в армії УНР, зокрема герби, прапори та інші знаки, у контексті боротьби за незалежність та національне відродження?

Яким чином військова символіка була використана під час боротьби з більшовицькою та польською загрозою?

4. Військова символіка в період радянської окупації та після здобуття незалежності:

Як змінювались військові символи в Україні в часи радянської окупації і як це впливало на національну ідентичність українців?

Яким чином відновлення української військової символіки після здобуття незалежності у 1991 році сприяло процесам національного відродження?

Як сучасні українські військові символи, зокрема тризуб, прапор та інші знаки, стали виразниками національної єдності та патріотизму під час гібридної війни з Росією?

5. Вплив військової символіки на морально-психологічний стан армії та суспільства:

Яким чином військові символи сприяють формуванню патріотизму, національної єдності та морального духу серед військовослужбовців?

Як використання військових символів впливає на громадське сприйняття армії та її роль у суспільстві?

Як історична символіка військових формувань допомагає зміцнити національну ідентичність в умовах війни та соціально-політичних криз?

Дані спеціальні дослідницькі питання сприяють детальному аналізу розвитку української військової символіки через різні етапи історії, її роль у формуванні національної свідомості та патріотизму, а також вплив на державотворення та політичні процеси.

Нові результати, отримані в рамках дослідження та його практичної реалізації.

Встановлено, що українська військова символіка пройшла кілька важливих етапів розвитку, починаючи з Київської Русі, коли символи та герби були тісно пов'язані з релігійними та князівськими аспектами, і до сучасної незалежної України. Кожен з цих етапів має своє специфічне значення і відображає важливі періоди в історії державотворення.

Розкрито роль військових символів як важливого інструмента зміцнення національної ідентичності, зокрема в періоди боротьби за незалежність, таких як періоди козацтва, визвольної боротьби ХХ століття та сучасної гібридної війни з Росією.

Виявлено, що військова символіка впливає не тільки на моральний дух, але й на організаційні та стратегічні аспекти військових кампаній. Наприклад, в умовах українсько-російської війни символіка армії була важливим елементом, що допомагав військовим згуртуватися, зміцнити відчуття єдності та приналежності до нації.

Зроблено висновок, що сучасні українські військові символи, зокрема тризуб та жовто-блакитний прапор, стали не лише інструментами формування національної ідентичності, але й важливими елементами морального духу української армії та суспільства.

Практична значущість результатів. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого розвитку національної символіки України, що сприяє зміцненню національної ідентичності. Відновлення та популяризація історичних військових символів, таких як герб, прапор,

ідентифікаційні знаки, можуть стати важливими елементами у формуванні національної свідомості серед різних поколінь українців, особливо серед молоді. Це може бути корисно для організації національних та державних заходів, які сприяють патріотичному вихованню.

Ключові слова. Українська військова символіка, національна ідентичність, патріотизм, герб України, прапор України, символи військових формувань, історія символіки, козацька символіка, військові традиції, збройні сили України, військова культура, національна свідомість, виховання патріотизму, сучасна українська армія, військова історія України, державне будівництво, символи незалежності, моральний дух армії, військове виховання, національне відродження.

Abstract

to the master's thesis

**HISTORY OF UKRAINIAN MILITARY SYMBOLISM (FROM THE AGE OF KYIV
RUSSIA TO THE PRESENT DAY)**

Zolkin D. O.

**ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ (ВІД ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ
ДО СЬОГОДЕННЯ)**

Золкін Д.О.

The diploma thesis «The History of Ukrainian Military Symbolism (from the Kievan Rus Period to the Present Day)» is dedicated to studying the formation and development of Ukraine's military symbolism across various historical periods. The research focuses on analyzing its evolution, the historical prerequisites for its emergence, and its significance in shaping national identity.

The study examines the source base, historiography of the topic, and analyzes military symbols from the pre-Christian era to the present day, including the symbolism of the Armed Forces of Ukraine. The research methodology incorporates historical analysis, synthesis, comparison, and generalization.

The findings demonstrate the historical continuity and transformations of Ukraine's military symbolism, highlighting its importance in national self-determination and state-building processes. The practical significance of the work lies in the potential use of the collected materials for educational programs, popularizing Ukrainian history, and further scientific research.

Keywords: *military symbolism, Ukrainian history, Armed Forces of Ukraine, national identity, military formations.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1. ДЖРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
1.1. Історіографічний огляд.....	14
1.2. Джерельна база дослідження.....	23
Висновки до 1 розділу.....	27
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ	28
2.1. Військова символіка дохристиянської, княжої доби та доби Великого князівства Литовського.....	28
2.2. Символічне значення військових клейнод часів Козацької держави.....	34
Висновки до 2 розділу.....	47
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ ХХ СТ.....	49
3.1. Застосування військової символіки у добу визвольних змагань Української революції 1917-1921 рр.....	49
3.2. Військова символіка збройних формувань Карпатської Січі та УПА.....	71
3.3. Значення та витоки української радянської військової символіки.....	79
Висновок до 3 розділу.....	82
РОЗДІЛ 4. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ.....	84
4.1. Утвердження символіки Збройних Сил України у 1990-х рр.....	84
4.2. Розвиток військової символіки ЗСУ у ХХІ ст.....	87
4.3. Особливості утвердження та розвитку символіки інших українських військових формувань	89
ВИСНОВКИ.....	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	104
ДОДАТКИ.....	115

ВСТУП

Актуальність дослідження. Військова символіка є важливим елементом культурної спадщини, яка відображає історичні процеси, суспільно-політичні події та світогляд українського народу. Вивчення її історії дозволяє простежити формування національної ідентичності та самоусвідомлення.

У контексті відродження національних традицій і утвердження незалежної української держави, вивчення військової символіки сприяє збереженню історичної пам'яті та популяризації національних символів.

У період військових конфліктів та боротьби України за суверенітет і територіальну цілісність значення символів, таких як прапори, герби, емблеми та інша військова атрибутика, значно зростає. Вони виконують роль не лише розпізнавальних знаків, а й об'єднують військових і цивільних, зміцнюють патріотичний дух.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі розвитку військової символіки України, визначенні її значення в історичному, культурному та політичному контекстах, а також дослідженні впливу військової символіки на формування національної ідентичності українського народу.

Завдання дослідження:

- Ознайомитися з історіографічними дослідженнями та джерельною базою, що стосується історії української військової символіки.
- Проаналізувати історичні передумови виникнення та розвитку української військової символіки.
- Дослідити розвиток української військової символіки у ХХ столітті.
- Проаналізувати становлення та розвиток сучасної української військової символіки.

Об'єктом дослідження є українська військова символіка як історичний, культурний та політичний феномен, що відіграє важливу роль у формуванні військових традицій, національної ідентичності та державності України.

Предметом дослідження є процес становлення, розвитку та трансформації української військової символіки від доби Київської Русі до сьогодення, її зміст, форма, функції та вплив на культурно-історичну ідентичність і державотворчі процеси.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від доби Київської Русі (IX–XIII ст.), коли формувалися перші військові символи українських земель, до сучасності (XX–XXI ст.), що включає розвиток і утвердження символіки Збройних Сил України та інших військових формувань незалежної України.

Територіальні межі дослідження охоплюють історичні українські землі, включаючи території, що входили до складу Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Козацької держави, Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, а також сучасну територію України, відповідно до її міжнародно визнаних кордонів.

Методологія та методи дослідження дипломної роботи базуються на системному, історико-культурному та міждисциплінарному підходах, які забезпечують комплексний аналіз історії української військової символіки.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі розвитку української військової символіки від доби Київської Русі до сучасності, що дозволяє вперше в такому масштабі систематизувати її етапи, значення та вплив на національну ідентичність України. Конкретними аспектами наукової новизни є:

1. Вивчення ранніх етапів розвитку української військової символіки, зокрема символів Київської Русі та Великого князівства Литовського, з акцентом на маловивчені аспекти військових клейнодів, гербів та прапорів.

2. Інтеграція різних історичних періодів (від дохристиянської доби до XXI століття) в одному дослідженні, що дозволяє простежити еволюцію військових символів і їх взаємозв'язок з державотворчими процесами.

3. Аналіз радянської військової символіки в Україні та її трансформація в умовах відновлення незалежності, що раніше не отримало достатньої уваги в контексті національної символіки.

4. Дослідження сучасної військової символіки України, зокрема Збройних Сил України, Національної гвардії та інших військових формувань, з акцентом на її роль у формуванні патріотичної свідомості та національної ідентичності в умовах незалежної держави.

5. Оцінка впливу військової символіки на соціально-політичні процеси, зокрема її роль у формуванні єдиного національного символічного простору України.

Практичне значення дослідження. Матеріали роботи можуть бути використані в навчальних курсах з історії України, культурології, військової історії та державотворення. Дослідження також може стати основою для розробки навчальних програм та підручників, присвячених історії української військової символіки.

Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення національної політики щодо символіки та патріотичного виховання. Оскільки військова символіка є важливим елементом національної ідентичності, її використання в суспільному житті, в тому числі в освіті та культурних заходах, може зміцнити патріотичні почуття громадян України.

Структура роботи. Дипломна робота складається з анотації, реферату, вступу, чотирьох розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел (111 найменування), додатків. Загальний обсяг роботи становить 121 сторінок, з них основного тексту – 104 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

Питання виникнення та еволюції української військової символіки, попри її важливість та актуальність, тривалий час залишалося недостатньо дослідженим і мало фрагментарний характер. До початку XXI століття ця тема здебільшого привертала увагу лише у вигляді окремих, несистемних публікацій, які торкалися окремих аспектів військової символіки українських збройних формувань. Ситуація кардинально змінилася після 2014 року, коли науковий інтерес до цієї проблематики значно зріс. Це було пов'язано із появою фундаментальних праць В. В. Карпова, зокрема «Історичні витoki української військової символіки та її розвиток в незалежній Україні» і «Українська звитяга у символах». Крім того, значний внесок зробили численні інші дослідження автора та діяльність першого військово-історичного музею Збройних Сил України, що сприяли систематизації знань і популяризації цієї важливої тематики.

В історіографії української військової символіки все ж виділяються окремі періоди, коли інтерес до цієї тематики помітно зростає. Зокрема, це стосується періоду Української революції 1917–1921 років, коли точилася боротьба за державну незалежність України, а також початкового етапу незалежності України у 1990-х роках. Проте, навіть у часи активної боротьби за українську державність, вагомих наукових праць, присвячених військовій символіці, майже не було. Вони почали з'являтися лише пізніше, у міжвоєнний період, переважно в еміграційних колах. Їх авторами найчастіше ставали колишні військовослужбовці, учасники збройних формувань Армії УНР та УГА, які намагалися зберегти й передати історичну пам'ять про українську військову символіку наступним поколінням.

Значну кількість цінної інформації з питань української військової символіки можна знайти в емігрантських виданнях, таких як журнали «Вісті» та «Вісті комбатанта». У цих публікаціях автори детально описували розпізнавальні знаки окремих військових підрозділів доби революції, розкривали їхнє походження та значення. Зокрема, увага приділялася питанням військової геральдики, фалеристики, вексикології, сфрагістики та уніформології. Висвітлені дослідниками матеріали демонструють ґрунтовні знання з цих тем, що дозволило розширити уявлення про історичні передумови виникнення та розвитку військової символіки Армії УНР і УГА. Завдяки цьому сучасні дослідники та шанувальники військової історії отримали можливість більш глибоко осмислити значення символів, які відігравали важливу роль у формуванні національної ідентичності.

У радянський період усі так звані історико-дослідницькі праці, які торкалися історії та генези військової символіки, були значною мірою політично й ідеологічно заангажованими. Вони не відображали глибокого розуміння витоків українського військового символізму, а лише слугували засобом виконання ідеологічних вказівок КПРС. У результаті справжні критичні дослідження цієї тематики, які відповідали б сучасним науково-методологічним стандартам, у той час були фактично неможливими. Таке викривлене висвітлення не лише обмежувало розуміння сутності української військової символіки, але й сприяло її спрощенню та ігноруванню важливих історичних аспектів, пов'язаних із формуванням національної ідентичності.

Здобуття незалежності України у 1991 році стало переломним моментом, який суттєво посилив інтерес науковців до проблематики заснування та розвитку української військової символіки від найдавніших часів до сучасності. В цей період зростає кількість досліджень як серед вітчизняних, так і зарубіжних авторів, зокрема представників української діаспори. У 1990-х роках ХХ століття почали з'являтися публікації, створені в еміграції, які, хоча спочатку мали переважно науково-популярний характер і не були досить глибокими, з часом набули більш системного й наукового

підходу. Ці роботи стали вагомим внеском у вивчення історії військової символіки, допомагаючи сформувати ґрунтовну базу для подальших досліджень та сприяти популяризації цієї теми серед ширшої аудиторії.

Серед дослідників, які активно працювали в період початків незалежності України, варто відзначити внесок таких авторів, як О. Руденко, М. Слободянюк, М. Чмир, О. Кохан, І. Колеснік, К. Гломозда, В. Карпов, Д. Табачник, В. Воронін та інших [83, 93, 102, 53, 51, 20, 41, 42]. Їхні роботи заклали основу для розвитку загальної теорії військової символіки, уточнення її термінології та поглиблення наукового розуміння цього феномену. Особливу увагу приділено систематизації знань про військову символіку, її історичні витоки та еволюцію.

Крім того, у цей час вперше з'являються навчальні посібники з військової історії, де питання витоків, історії, розвитку та сучасного стану військової символіки українських збройних формувань подаються як окрема тема. Це сприяло не лише популяризації тематики, а й її інтеграції в освітні програми, що дало змогу ширшому колу зацікавлених ознайомитися з історико-символічними аспектами розвитку української армії.

У цей період почали з'являтися цікаві й ґрунтовні дослідження, присвячені історії української військової символіки. Особливу увагу викликала дискусія щодо походження та військового значення тризуба, яка тривала протягом кількох років. Наприклад, О. Пастернак акцентував на сакрально-релігійному, державницькому та загальнонаціональному значенні тризуба, тоді як його військовий аспект, на думку дослідника, відійшов на другий план [49]. В. Трембіцький висунув цікаву гіпотезу, згідно з якою першообраз тризуба пов'язаний із зображенням хреста на середньому зубці, що можна побачити на монетах князя Володимира Великого[99]. Ця ідея проливає світло на можливу символіку тризуба, що поєднує язичницькі й християнські традиції. Глибокий аналіз тризуба здійснили також Г. Шаповал та О. Белов, які розглянули його як символ, що відображає синтез дохристиянських і християнських військових та державницьких традицій. На

їхню думку, тризуб несе в собі елементи язичницького якоря, який символізує стабільність і захист, та християнського хреста, що уособлює духовність і віру. Такий підхід дає змогу розглядати тризуб як багатогранний знак, який відображає єдність різних культурних пластів, що вплинули на його формування й подальше символічне значення в українській історії[105, 6].

Згадана дискусія сприяла появі цілої низки наукових публікацій, присвячених питанням походження військової символіки на різних етапах історії українського війська. Зокрема, серед важливих робіт, варто відзначити публікації І. Ситого, О. Мануйловича, О. Круковського, Я. Дашкевича, Ю. Мицика, В. Малюги, які детально аналізували різні аспекти козацької військової символіки.

Натомість символи армії Української Народної Республіки стали об'єктом дослідження таких науковців, як І. Непота, В. Карпов, О. Круковський, М. Чмир, В. Бузало. Символіка війська гетьманату П. Скоропадського була проаналізована М. Чмиром та О. Круковським, а дослідження символіки армії УГА охоплюють праці Я. Дашкевича, А. Гречила, М. Чмира. Вивчення символіки Українських Січових Стрільців (УСС) здійснювали Ю. Мицик, С. Пахолко, О. Корчак-Городиський та інші дослідники. Ці праці значною мірою сприяли глибшому розумінню та класифікації символів, що характеризували різні етапи української військової історії.

Історичні передумови та генезу української військової символіки в цілому стали предметом ґрунтовного дослідження в працях О. Сокирка, В. Панченка, Н. Ковтанюк, О. Крюковського, Ж. Денисюк, Я. Тинченка та інших науковців. Значна частина їхніх публікацій охоплює період Української революції 1917-1921 років, що стало важливим етапом у формуванні та розвитку української військової символіки. Крім того, з'явилися й більш вузько спрямовані дослідження, що зосереджувалися на окремих аспектах, таких як, наприклад, історія розвитку української

фалеристики. Цю тему активно досліджували С. Пахолко, В. Манзуренко, О. Кучерко, А. Руккас та інші вчені, що зробили вагомий внесок у вивчення символів та нагород, що супроводжували українське військо в різні історичні періоди.

Цікавий напрямок для подальших досліджень відкривають праці А. Бобкова та М. Царенка, які аналізували відзнаки українських вояків, що служили у складі збройних частин вермахту під час Другої світової війни, зокрема батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд». Дослідники відзначили, що символіка, використовувана цими підрозділами, мала чітко виражений національний характер, що контрастувало з радянською символікою того часу. Відзначено, що, на відміну від радянських нагород, де національні елементи були майже відсутні (окрім ордена Богдана Хмельницького), в українських військових частинах символіка акцентувала національну ідентичність та культуру, що надавало їй особливого значення для того часу.

Цікавим також є дослідження О. Пагіри, яке стосується уніформи та відзнак військового формування Карпатської України – Карпатської Січі. Це на сьогодні є фактично єдиним детальним дослідженням військової символіки підрозділів цього історичного періоду. Пагіра зосередив увагу на особливостях військового одягу та нагород, які використовувалися в Карпатській Січі, що дозволило глибше зрозуміти ідентичність і символічне значення військової атрибутики того часу для національного руху Карпатської України.

Сучасна українська фалеристика стала важливим напрямком досліджень для багатьох відомих вітчизняних учених. Серед них можна відзначити праці В. Бузала, І. Чичканя, О. Муравйова, О. Корчак-Городиського, Ж. Денисюк, В. Карпова, М. Дмитрієвського, Ю. Савчука та інших, які активно працювали над вивченням державних нагород для військових і різноманітних відомчих відзнак у незалежній Україні. Однак першим системним і найбільш ґрунтовним дослідженням у цій галузі стала монографія, автори якої — Д. Табачник, І. Безгін, В. Бузал, М. Дмитрієнко, І.

Курас, В. Куценко та Л. Яковлева. Ця робота поклала основу для підготовки спеціального видання з історії української фалеристики, яке значно розширило знання про нагородну спадщину України, її розвиток і сучасний стан.

Не менш цінним джерелом вітчизняної військової фалеристики є фотоальбом «Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя», виданий у 1999 році колективом авторів, до складу якого входили М. Білоблоцький, В. Бузал, В. Куценко, В. Литвин, В. Рябоконт. Цей альбом має велику наукову цінність не лише завдяки публікації та детальному опису самих військових нагород, а й завдяки аналізу документів, які регламентують їх встановлення, статутів і описів. Важливим позитивним аспектом видання є те, що всі дослідження та описання ґрунтуються на документальному історичному підґрунті, враховуючи прадавні традиції вітчизняної фалеристики, що надає їм додаткової наукової ваги та історичної значущості.

Іншим важливим дослідженням у сфері української військової фалеристики є праця О. Круковського та С. Пахолка, які опублікували альбом-каталог українських державних та громадських нагород і відзнак від середини ХІХ ст. до середини ХХ ст. Серед представлених у виданні є мало відомі широкому загалу нагороди УСС, УНР, УГА, УПА та інших військових формувань [58]. Це стало першою спробою науково відстежити історію та генезу української фалеристики, оскільки автори змогли віднайти й повернути з забуття численні архівні документи, фотографії, нагородні листи та грамоти. Вони також представили науковій громадськості майже невідомі імена, пам'ятки й події, що робить цей альбом важливим внеском у відновлення історичної спадщини України.

Значний науковий та дослідницький потенціал містить дослідження С. Литвина, опубліковане в довіднику-каталозі «Нагрудні кваліфікаційні знаки України», виданому у 2010 році [61]. У цьому виданні автор систематизував та детально описав усі сучасні нагрудні знаки, які належать до вітчизняних міністерств і відомств, а також проілюстрував їх. Крім того, автор здійснив

грунтовний аналіз історії створення більшості з цих знаків, що дозволило значно поглибити розуміння їх символічного та історичного значення у контексті української військової та державної фалеристики.

Важливий внесок у вивчення історії зародження та еволюції відзнак Президента України, Міністерства оборони, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії, а також нагород радянської епохи зробив видатний український науковець В. Лазаренко через численні публікації та детальні описи [60].

Комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів ЗСУ та інших військових формувань України розробили та опублікували дослідники Д. Адаменко, В. Назарчук і О. Руденко. Саме їх розробка, а також напрацювання О. Кохана стали підґрунтям для сучасної української військової символіки.

На основі досліджень О. Муравйова у Збройних силах України була розроблена власна система військової символіки. Її основу склали військові традиції всіх українських збройних формувань, починаючи з часів Давньоруської держави, а також загальноновизнані в наукових колах методи геральдики, фалеристики, вексикології, емблематики та уніформології. Крім того, в процесі створення цієї системи було враховано принципи єдності державних підходів до військової символіки, історико-культурні традиції, наукову класифікацію, а також принципи функціональності, доступності та естетичної виразності [72].

У першій половині ХХІ століття значна частина дослідників звернула увагу на вивчення сучасного військового прапорництва. Серед них варто виділити вже згаданих О. Муравйова, В. Карпова, О. Скрябіна та інших. Історія офіційної державної військової символіки розпочалась після вручення Президентом офіційних військових штандартів Міністру оборони та начальнику Генерального штабу ЗСУ. Варто зазначити, що основою емблем військових частин ЗСУ є історико-культурні традиції регіону, де розташована конкретна частина.

З кінця 90-х років ХХ століття значно зріс інтерес дослідників до вивчення та аналізу історії походження символіки в одностроях військових формувань різних історичних періодів. Зокрема, О. Чемчучен у своїх статтях розкрив особливості однострою та емблематики армії УНР, М. Чмир розширив дослідження на весь період визвольних змагань українців 1917–1921 років, зокрема аналізуючи емблеми одностроїв вояків УСС, УГА, Директорії та армії Н. Махна. Є. Славутич, у свою чергу, досліджував проблему використання бойового однострою вояками часів Гетьманщини, доводячи, що розвиток військового костюма відбувався самостійно, оригінально, на основі нормативних актів і за ініціативою центральних та місцевих органів влади Української козацької держави. Праця Є. Славутича стала фактично першим в Україні системним дослідженням історії військової символіки в уніформі [92].

З початку ХХІ століття з'являються системні наукові праці, переважно авторські монографії та дисертації відомих дослідників, що мають комплексний характер і спрямовані на висвітлення широкого кола проблем військової символіки. Наприклад, дисертаційне дослідження Т. Юрової фокусується на вивченні особливостей однострою збройних українських формувань першої половини ХХ століття. Одним із основних результатів її роботи є висновок про те, що більшість українських одностроїв відповідали провідним європейським зразкам, одночасно зберігаючи національні традиції [108].

Основи сучасної вітчизняної вексикології були закладені завдяки дослідженням Я. Ісаєвича, який вперше здійснив комплексний аналіз проблеми козацьких хоругв, а також В. Іванова та Ю. Мицика. Важливим є також внесок у вивчення військової символіки різних історичних епох, що знайшов відображення в публікаціях у журналі «Київська старовина». Зокрема, варто згадати наукові праці О. Благодіра, О. Апанович, К. Гломозди, А. Гречила, Ю. Савчука та інших дослідників. Питання розвитку

української вексикології також активно досліджували С. Шаменков, В. Болгов, В. Чепак та інші вчені.

Важливе значення для розуміння різних аспектів військової символіки мають статті, опубліковані в періодичних науково-популярних, архівних та журналістських виданнях. Наприклад, цінну інформацію можна знайти в номерах «Військово-історичного альманаху», що видається Національним військово-історичним музеєм України, а також у віснику «Знак», який є офіційним друкованим виданням Українського геральдичного товариства. Не менш важливими джерелами є часописи «Однострій», «Воєнна історія», журнал «Нумізматика і фалеристика», а також журнал «Військо України», видавцем якого є Міністерство оборони України.

Принципово новий етап у наукових дослідженнях з проблематики військової символіки різних історичних періодів започаткували роботи В. Карпова, колишнього військового, полковника ЗСУ. Починаючи з 2012 року, він здійснив низку публікацій, присвячених цій темі. Особливо варто відзначити його монографію «Становлення та розвиток військової символіки України. 1991-2012 рр.», у якій досліджуються історичні передумови зародження, становлення та подальший розвиток вітчизняної військової символіки за цей період. Значним є також його докторська дисертація «Історичні витоки української військової символіки та її розвиток у незалежній Україні», що присвячена аналізу історичної послідовності військової символіки України в новітній період. Окрім того, варто згадати збірник наукових праць «Культурний код військової символіки України», монографію «Військові нагороди України», комплексне видання «Українська звитяга у символах» та інші дослідження, які суттєво розширюють наукове розуміння цієї теми.

Окрім того, В. Карпов був співавтором видання «Український військовий музей», в якому регулярно публікувались статті, що висвітлюють актуальні проблеми української військової символіки. Також він активно працював над різноманітними студіями, збірниками та науковими

розвідками, де виступав як співавтор або рецензент, вносячи значний вклад у розвиток досліджень у цій галузі.

Таким чином, на сьогодні в українській історіографії вже існує значна кількість наукових та науково-практичних досліджень, присвячених проблематиці військової символіки українського війська. Останні роки, що відзначаються бурхливим розвитком та поширенням численних системних і ґрунтовних наукових робіт з цієї теми, свідчать про формування власної наукової школи військової символіки в Україні.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження військової символіки України в різні періоди її становлення і розвитку неможливе без залучення широкого кола різноманітних джерел. Однією з ключових складових цього процесу є використання архівних фондів, а також різноманітних музейних збірок та експонатів, які надають важливу інформацію для вивчення еволюції військової символіки в Україні.

Під час підготовки цього дослідження були проаналізовані різноманітні ескізи, малюнки, моделі прапорів, емблем, нарукавних знаків, а також пам'ятки фалеристики. Особливу увагу приділено оригінальним документам та їх копіям, що стали основою для розробки питань щодо впровадження української військової символіки в армії УНР, військових формуваннях Української держави П. Скоропадського, військових з'єднаннях УГА та інших військових структурах того періоду. Окрім того, було опрацьовано роботи інших науковців, які вже здійснили критичний аналіз та дослідження значної кількості матеріалів з історії української військової символіки козацької доби. Ці дослідження стали важливим джерелом для глибшого розуміння та інтерпретації символіки того періоду. Зібрані матеріали були ретельно оцінені і застосовані для подальшого вивчення козацької військової

символіки, що дозволило доповнити та уточнити наявні наукові уявлення з цієї теми.

Також в ході роботи були використані доробки інших відомих дослідників, які з критичних позицій дослідили та науково обґрунтували результати своїх розвідок на основі аналізу документації та архівних матеріалів. Наприклад, у працях М. Ковальчука були досліджені матеріали польських військових архівів, де він знайшов багато цінних відомостей про військову символіку армії УНР[73]. У працях Ю. Савчука містяться цінні відомості щодо козацьких вексикологічних колекцій, які він досліджував у Військовому музеї Швеції, що є важливим доповненням до вивчення історії козацької військової символіки[85].

Значну частину дослідницьких матеріалів становлять накази Міністерства оборони України, що стосуються встановлення різноманітних емблем, символіки, нагородних знаків, заохочувальних грамот, медалей та орденів. Ці документи є важливим джерелом для аналізу процесу формування сучасної військової символіки України, оскільки вони відображають офіційні рішення та вказівки щодо використання символічних атрибутів в армії. Крім того, вагомим джерелом є матеріали Національного військово-історичного музею, який зберігає численні артефакти, документи та експонати, що безпосередньо пов'язані з історією української військової символіки та її еволюцією в різні періоди.

Основну масу джерельної бази цього дослідження становлять наукові монографії, статті, дисертації та інші матеріали відомих вітчизняних учених, які досліджували окремі аспекти військової символіки України в різні історичні періоди. Для зручності аналізу ці джерела можна умовно розподілити на кілька груп:

Група 1 – матеріали давньої історії військової символіки (X – XVI ст.). До даної групи було умовно віднесено авторські матеріали та напрацювання В. Бережинського, О. Белова, В. Грицюка, Я. Дашкевича, В. Карпова, М. Котляра, І. Крип'якевича, Б. Мозолевського, О. Пастернака, М. Рабиновича,

М. Слободянюка, О. Сокольського, В. Трембіцького, Б. Якимовича тощо. Окрім того, в дану групу також можна віднести тексти давньоруських літописів, у яких згадуються військові символи княжої доби.

Група 2 – джерела, які аналізують та описують генезу української військової символіки часів козаччини та Гетьманської держави (умовно XVI - XVIII ст.). В дану групу слід віднести праці та дослідження О. Апанович, М. Битинського, Г. Боряка, К. Гломозди, О. Гуржія, Я. Дашкевича, В. Іванова, Я. Ісаєвича, Ю. Мицика, В. Панченка, Ю. Савчука, І. Ситого, Є. Славутича, В. Стафійчука, І. Стороженка, Г. Ярової та ін. Також до цієї групи слід віднести козацькі літописи С. Величка, Г. Грабянки тощо, а також матеріали збірок, виданих уже за часів незалежної України.

Група 3 – це дослідження учених, які торкаються історії та побутування військової символіки збройних формувань періоду визвольних змагань українського народу (1917-1921 рр.). Це найбільша група джерел, оскільки в останні роки з'явилося дуже багато різноманітних наукових та науково-популярних праць, досліджень, матеріалів, які висвітлюють ті чи інші питання військової символіки збройних формувань армії УНР, гетьманату П. Скоропадського, Директорії, УГА та ін. До даної групи джерел відносимо напрацювання М. Битинського, В. Бузала, П. Василевського, В. Голубка, АВ. Гречила, Л. Гриніва, Я. Дашкевича, Ж. Денисюк, В. Довбні, В. Карпова, О. Корчак-Городиського, О. Круковського, О. Кучерука, С. Литвина, А. Лозинського, Ю. Мицика, І. Мороза, С. Музичук, І. Непоти, С. Пахолка, Є. Петренка, А. Руккаса, А. Сови, Я. Тинченка, В. Трембіцького, І. Хоми, М. Чмира, Т. Юрової тощо.

Група 4 – дослідження та розвідки авторів із питань генези української військової символіки часів II світової війни. До них слід умовно віднести праці А. Бобкова, Ю.Довгана, О. Іщука, О. Кучерука, С. Литвина, В. Манзуренка, П. Мірчука, С. Музичука, О. Пагірі, С. Пахолка, М. Царенка, а також кілька комплексних збірок з історії УПА.

Група 5 – авторські доробки учених із актуальних проблем створення та розвитку військової символіки збройних формувань незалежної України. До даної групи слід віднести як напрацювання окремих учених, зокрема – В. Бочковського, В. Бузала, В. Вороніна, К. Гломозди, С. Граба, А. Гречила, Ж. Денисюк, В. Карпова, О. Кохана, В. Лазаренка, Є. Малахи, М. Мамчака, О. Маскевича, О. Муравйова, М. Слободянюка, В. Трембіцького, М. Царенка, Н. Чмира, Б. Якимовича та ін., а також численні збірки та альбомні видання з військової символіки сучасних військових з'єднань.

Особливою категорією джерел варто виокремити нормативно-правову документацію, зокрема укази Президента України та накази Міністра оборони України, що регламентують питання впровадження системи індивідуальних і колективних нагород, визначення символіки для окремих військових частин і підрозділів, а також відомчих відзнак, емблем і штандартів.

Важливою групою джерел для дослідження історії української військової символіки є колекції та збірки різноманітних наруканних знаків, нагород, нагрудних знаків, погонів, кокард, відомчих відзнак, грамот та державних нагород. Значна частина цих предметів зберігається в Національному військово-історичному музеї України. Окрім того, в колекціях музею зберігаються важливі матеріали щодо зразків військової форми з різних історичних періодів, що містять цінні аналітичні дані. Музей регулярно організовує тематичні виставки та експозиції, де ці експонати стають доступними для широкої аудиторії. На основі цих матеріалів працівники музею та окремі дослідники готують інформаційні, науково-популярні та наукові публікації, а також розвідки та тези.

Отже, джерельна база дослідження походження та розвитку військової символіки українських збройних формувань у різні історичні періоди є надзвичайно різноманітною, багатою і всебічною. Величезна кількість наукових публікацій, індивідуальних та колективних досліджень, а також систематизованих збірок і колекцій дозволила на ґрунтовному науково-

методологічному рівні вивчити процеси зародження і еволюції окремих елементів військової символіки, встановити зв'язок між історичними та сучасними символами, а також зробити висновки щодо цілісності військового символізму в Україні. Використання різноманітних матеріальних артефактів у дослідженні значно збагачує його і сприяє повному розкриттю та ефективному вирішенню поставлених завдань.

Висновки до розділу 1

Таким чином, історіографія проблеми зародження та розвитку військової символіки українських збройних формувань почала формуватися вже в період незалежності, зокрема в 1990-ті роки, коли з'явилися численні прикладні та комплексні дослідження авторів, таких як О. Руденко, М. Слободянюк, М. Чмир, О. Муравйов, О. Кохан, І. Колеснік, К. Гломозда, В. Карпов, Д. Табачник, В. Воронін, О. Круковський, Ю. Мицик та інших. Однак, завершальний етап становлення цієї наукової галузі як цілісного науково-методологічного комплексу відбувся після Революції Гідності, коли з'явилися монографії та докторські дисертації, що стали основою подальшого розвитку цієї проблематики. Особлива увага дослідників зосереджена на історії української фалеристики, геральдики, вексикології, емблематики та прапорництва, зокрема в контексті періодів козаччини, Української Революції та сучасної символіки збройних формувань, які активно захищають країну від російських агресорів.

Джерельна база дослідження включає різноманітні роботи провідних вітчизняних дослідників, архівні матеріали, описи та аналізи музейних експонатів, фалеристичні колекції, нормативно-правові акти Міністерства оборони та інших відомчих установ.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ

2.1. Військова символіка дохристиянської, княжої доби та доби Великого князівства Литовського

Символіка українських збройних формувань, а також національна, державницька та етнічна символіка України мають надзвичайно складну, багату та глибоку історію. Символізм, в тій чи іншій формі, завжди відігравав важливу роль у житті суспільства, а його активне використання почалося разом з формуванням та існуванням окремих етнічних груп. Перші прадавні символи можна знайти на багатьох предметах побуту трипільської культури, численні артефакти якої були виявлені та детально проаналізовані дослідниками. На основі цих знахідок були створені певні моделі духовного світу наших прадавніх предків. Уже в той час можна було помітити символи, що мали зв'язок із військовою справою, зокрема, фігурки чоловіків з перев'яззю, які символізували різні аспекти воєнного життя.

Військова символіка стає більш виразною і помітною в артефактах Скіфського царства. Дослідження скіфської символіки, зокрема військової, почалися ще за часів Б. Мозолевського і продовжуються до сьогодні. Як зазначають В. Карпов та С. Ольговський, військові символи скіфських військ відображали домінуюче становище старшин у військовій ієрархії. Наприклад, важливу роль у скіфській військовій культурі відігравала парадна зброя та захисне спорядження, часто оздоблене дорогоцінними каменями і золотом. Їх кількість, яскравість та складність оздоблення свідчили про високий ранг і соціальний статус власника. Серед важливих символів влади та військової доблесті були парадні сокири, булави, шестопери, які виконували не лише репрезентативну функцію, але й сакральне значення. Особливої уваги заслуговують скіфські воєнні значки, закріплені на довгих жердинах, що

активно використовувалися для управління різними підрозділами в бою, сприяючи ефективній організації військових дій.

Основну частину інформації про скіфську бойову символіку дослідники отримали з давньогрецьких джерел. Зокрема, С. Ольговський зазначає, що серед найбільш сакральних символів військового мистецтва скіфів були сокира та меч. Сокира не тільки виконувала функцію бойового знаряддя, але й була символом військової доблесті, влади та сакрального порядку скіфів. Меч, у свою чергу, асоціювався з божеством Аресом, якому скіфи приносили жертви та молилися. Цей бог був єдиним у їхньому пантеоні, якому скіфи зводили капища на вершинах гір, а в центрі цих святилищ встановлювали сакральний меч, який став символом Ареса. Без сумніву, символіка меча, що виникла ще в скіфські часи, мала значний вплив на подальший розвиток військового мистецтва та символіки загалом, і саме тому меч став одним з ключових геральдичних символів українського народу[75].

Не менш важливою військовою атрибутикою для скіфів був скіпетр. Як зазначив С. Ольговський, інші народи того часу називали скіфських воїнів «скептухами», що буквально означало «скіпетроносці». Вочевидь, цей термін стосувався не лише самих скіпетрів, а й різних видів зброї, таких як булави, шестопери, клевці та сокири. Це не випадково, адже булави та шестопери залишалися важливими атрибутами високого статусу протягом історії українського війська.

Окрім зброї, скіфи також використовували інші важливі військові символи. Серед них були скальпи з голів переможених ворогів, які служили як знаки військової перемоги та відваги. Крім того, існували жердини з воєнними відзнаками на золотому фоні, які носили ординарці або особи, що супроводжували високопосадовців чи воєначальників. Ці жердини виконували подвійне завдання: вони не тільки служили знаком воєнної відзнаки, але й підкреслювали високий статус їх носія, що свідчило про його досягнення та роль у військових кампаніях.

Як видно, вже в епоху давньої Скіфії виникає потреба не лише в розробці певних знаків для покращення стратегії та тактики ведення бойових дій, а й у сакралізації окремих елементів військового мистецтва. Ці символи починають персоналізуватися, набуваючи сакрального значення і поступово переноситися у практичний світ, де вони не лише служать для виявлення військових досягнень, а й стали частиною культурного та духовного життя.

Проте справжню символічну роль військові символи починають відігравати вже в період Київської Русі. Розвинена система управління княжою дружиною та розгалужена структура військових підрозділів потребували ефективної знакової системи для організації та координації бойових дій. Одним із найбільш універсальних і водночас практичних символів військового мистецтва Русі стає прапор. Прапор не лише виконував функцію ідентифікації військових підрозділів, а й мав глибоке символічне значення, уособлюючи силу та єдність держави, а також бойову доблесть та відданість князю і батьківщині.

Прапор, ще з прадавніх часів до християнського періоду, вважався особливою військовою святинєю. Як зазначає В. Бережинський, традиції використання прапора як символу у військових і державницьких справах на давньоруських землях мають багатогранне коріння. Одні дослідники пов'язують ці традиції з варягами, інші — з кочівниками (торками, хозарами), а треті — з Візантією. Незважаючи на різні версії, прапори зайняли чільне місце у військовій символіці давньоруського війська, ставши важливим елементом для ідентифікації підрозділів, а також втіленням бойової готовності і патріотизму[4].

Взагалі у додержавницький період слов'янські воєначальники спочатку користувалися так званою «стяговою чілкою» - жмутом трави чи пасмом кінської гриви, яке було закріплене на довгому держаку чи жердині. Саме це дає підстави говорити про більш кочове походження прапора на давньоруських землях.

Дуже детально описуються стяги давньоруського періоду в Радзивилівському літописі. Як зазначається в літописі, прапор давньоруських військових з'єднань складався з довгого древка, на якому зверху прикріплювався шматок тканини. З верхньої частини древка насаджувалося навершя, зазвичай залізне, чіткої форми та досить масивне, щоб було видно здалеку. Це нагадувало великий спис із полотном, причому верхів'я іноді прикрашалось тризубом, який пізніше було замінено на хрест після християнізації Русі. Трішки нижче верхів'я, між ним і полотном, прикріплювався бунчук у вигляді китиці. Важливою особливістю цих прапорів було те, що їх нижню частину загострювали, щоб було зручніше встромляти в землю, що також мало практичне значення в бою.

Колір стягів на Русі мав велике значення і був втіленням військової та державної символіки. Переважно використовували червоний колір, який також зустрічався на щитах, вітрилах, корзнах (похідних плащах) та інших військових атрибутах. Червоний колір символізував могутність і владарювання, підкреслюючи значимість і величність правителя. Окрім червоних стягів, інколи використовували білі, однак вони, як правило, слугували церковними хоругвами. Як зазначено у «Слові о полку Ігоревім»: «черлен стяг, біла хоругов, черлена чілка, сріберне стружіє – хороброму Святославовичу», де червоний стяг символізував славу і хоробрість.

Блакитні і жовті стяги теж існували, але зустрічалися значно рідше. Вони не здобули такого поширення, як червоний, оскільки саме червоний колір вважався основним символом військової доблесті, влади та могутності князів і воєначальників. Форма таких прапорів була переважно трикутна, прикріплювалися вони до держака стяга бічним кінцем. Чотирикутні прапори з'являються в кінці XIII ст., причому вони були не однорідними, а, як стверджує В. Бережинський, різнотипними і зображували небесні світила чи родові знаки князів (зазвичай тризуби).

Зі входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського кольорова гама прапорів дійсно змінилася. Стали більш

поширеними жовто-блакитні або жовто-сині стяги, що відображали нові політичні та культурні реалії того часу. В. Сергійчук у своїх дослідженнях посилається на хроніки Яна Длугоша, польського історика XV століття, в яких згадуються прапори війська Львівської, Перемишльської та Подільської земель у знаменитій Грюнвальдській битві 1410 року. У цих хроніках описано, що один з прапорів мав зображення жовтого лева, що дереться на скелю, на лазуровому полі, інший — жовтого орла з двома головами, які були спрямовані в різні боки, також на лазуровому полі. Третій прапор прикрашали зображення сонця на білому фоні. Ці приклади ілюструють зміну у військовій символіці, яка пов'язана з розвитком державності Великого князівства Литовського та відображає нові політичні реалії того часу[88].

У період Великого князівства Литовського значення прапорів залишалось незмінним, і вони продовжували виконувати свої ключові функції. Однак з XV століття прапори почали ставати більш індивідуальними. Кожен удільний князь, а згодом і окремі землі, мали свої власні прапори, подібно до того, як кожен великий землевласник-шляхтич був наділений особистим знаменем. На цих прапорах почали з'являтися особливі знаки, що відображали приналежність до конкретного регіону або позначали місце збору війська чи походження його командувача.

Традиції литовської та польської геральдики мали значний вплив на розвиток української військової символіки. Зокрема, Литовські статuti встановлювали обов'язок кожного повнолітнього громадянина держави виконувати військову службу за потреби, згідно з рішеннями місцевої влади. Кожне окреме воєводство, у свою чергу, мало свій власний прапор. Оскільки армія Литовської доби здебільшого складалася з ополчення, що включало князівських, боярських воїнів та простих вояків, кольорова палітра прапорів була надзвичайно різноманітною. Крім того, удільні князі та бояри не були однорідними: нащадки Рюриковичів намагалися зберегти свої традиційні

символи, тоді як нащадки васалів Рюриковичів, а також татари й половецькі роди прагнули додати до своїх прапорів елементи власної геральдики.

Різноманіття символів того часу ще більше посилювала складна військова структура. Кожен намісник, аристократ чи, тим більше, князь міг мати свій власний прапор, але при формуванні війська вирішальну роль відігравав соціальний статус. На чолі війська розташовувались родові аристократи (князі, пани, шляхта), далі йшли зем'яни, а за ними — слуги та міщани. Васали, в свою чергу, завжди розташовувалися за своїми сюзеренами. Незважаючи на важливість військової стратегії та тактики, саме цей соціальний розподіл сприяв великій різноманітності в застосуванні військової символіки. Окрім прапорів, аристократія почала активно використовувати власні герби як центральний елемент на стягах, а також на бунчуках, накидках та інших атрибутах, що ще більше ускладнювало символічну палітру того часу.

За словами А. Гречила, саме наприкінці XIV століття в українську військову символіку почали впроваджуватись елементи європейської геральдики, оскільки герби стали широко використовуватись як символи військ удільних земель або окремих удільних князів. Ці герби, зокрема, почали активно застосовуватися військовими керівниками на прапорах під час походів і бойових дій. Ян Длугош у своїй праці «Клейноди королівства польського» детально описує всі клейноди військових частин, що брали участь у Грюнвальдській битві, включаючи ті, що належали до українських земель[27].

В цей час починає поширюватися ще один вид військової символіки різновид прапора – хоругва. Проте, на відміну від звичайних стягів, які були одночасно військовим символом самого війська, військового походу та ведення бойових дій, то вже хоругва мала більш виражений індивідуальний характер і стосувалася певного князя. Інколи хоругва позначала особистий підрозділ князя чи воєводи або його особисту гвардію. Якщо проводити

паралелі із сучасністю, то хоругва у ті часи виконувала роль посадового штандарта командуючого військами.

Отже, у давні часи ключовим військовим символом був прапор (стяг), що був одночасно головним атрибутом князя, його влади та його війська. Саме прапор мав визначальну роль при формуванні дружини, веденні походу, самих бойових дій, його оберігали та шанували, а втрата прапора вважалася найбільшою ганьбою. Не менше значення мав тризуб як символ не тільки військової, але й цивільної влади князя. В часи литовської держави набули поширення геральдичні герби, яких зображали на прапорах удільних князів та окремих земель, а також хоругви як особисті відзнаки князів, воєвод та вищої аристократії.

2.2. Символічне значення військових клейнод часів Козацької держави

У другій половині XVI століття на українських землях формується принципово новий унікальний соціальний стан та одночасно державницько-національне демократичне утворення – козацтво. Зародившись на островах Дніпра, козацтво поступово трансформувалося у справжню державу часів Б. Хмельницького – Військо Запорізьке. Маючи складну систему ієрархії та тактико-стратегічну побудову свого війська, козаки не могли оминати увагою і військову символіку.

Отож до основних козацьких військових символів, або, як вказують дослідники, клейнод традиційно відносять прапори (полкові, сотенні, особисті гетьманські штандарти), бунчуки гетьмана, сотенні значки, литаври як одночасно музичні інструменти та військові знаки керівництва боєм, індивідуальні знаки влади – гетьманські булави та пірначі полковників, писарські каламарі, тростини військових суддів тощо.

Звичайно ж, чільне місце в системі військової символіки козацької доби серед усіх відзнак, символів та регалій займають військові прапори.

Козацькі стяги увібрали у себе давні традиції князівських часів, здобутки литовської доби та геральдичну символіку XV – XVI ст. Спочатку перші прапори козаки виготовляли самостійно, але згодом їх стали жалувати правителі Речі Посполитої, Московії, Османської імперії, Валахії, Молдавії та інших держав, де козаки служили. Першою ж офіційною згадкою про жалування військових клейнод для козаків є опис королівської грамоти польського короля Стефана II Баторія (до речі, саме він дозволив створити реєстрове козацьке військо) козацькому ватажку Богданові Ружинському, який знаходимо у тексті літопису Г. Грабянки: «...постави їм корогов і бунчук, булаву і на печати герб – рицер із самопалом, на голові ковпак перекривлений».

Інші клейноди того ж Богдана Микошинського описує уже відомий дослідник козаччини М. Антонович: кармазинову із золотим корогву та чорного орла на їх фоні, а з іншої сторони – те ж саме тільки з білим орлом. Як вказує С. Білокінь, ці клейноди привіз від імператора Священної Римської імперії Максиміліана I і семигородського князя (орли були їх родовими символами) польські послы С. Хлопіцький та Е. Лясота, а останній і подарував їх Микошинському. Проте ці корогви з'явилися уже в поході С. Наливайка та Г. Лободи на Молдавію у 1594 році, а згодом після поразки їхнього повстання були втрачені[9].

Згодом за вірну службу Речі Посполитої та допомогу у війні з Московією було нагороджено козацького гетьмана П. Сагайдачного як вказує Ю. Мицик, хоругвою, булавою та бубнами. Їх привіз у табір козаків та передав гетьману від польського короля його особистий камердинер І. Мигдаленський[69].

З часом поступово на початку XVII століття козацтво перетворюється на серйозну військову силу, з якою мусять рахуватися не лише польсько-литовська аристократія та король, але й турецький султан, татарські хани та інші очільники сусідських з українськими землями держав. Як доказ такої сили можна навести слова із Баркулабівського літопису, який стверджував,

що польський король у відповідь на скарги турецького султана про свавілля низовиків вказував, що ніяк не може покарати бунтівних козаків, бо ті не хочуть коритися його волі.

У часи гетьманування П. Сагайдачного козаки перетворилися на дуже впливову силу. Доказом цього є той факт, що саме козаків попросив король врятувати свого сина Владислава, якого королівське військо фактично покинуло з невеликим загоном під час походу на Московію. Козаки на чолі з Сагайдачним врятували королевича, за що вдячний король надіслав на Січ повний набір вищої гетьманської влади – гетьманську булаву, бунчук, гербову печатку та знамена гетьманської влади.

Також, як зазначили автори комплекту «Клейноди України» О.П. Білецький, К.Ю. Гломозда, В.Ф. Чмир, Ю.Д. Прилюк, Т.В. Шевченко, Д.Б. Яневський, свої прапори уже мали на той час окремі сотні, в тому числі Чернігівська та Стародубська[47].

Значно більше інформації є про козацькі клейноди, подаровані польським королем Яном-Казимиром Б. Хмельницькому і урочисто вручені йому на зустрічі польських послів з очільником козаків у Переяславі у лютому 1649 року. як стверджує Ю. Мицик, польські посланці вручили козацькому гетьманові булаву та червону хоругву із написом «Ян-Казимир король». Окрім того, літопис С. Величка описує ще два прапори Б. Хмельницького, з якими він приймав татарських посланців – перший описаний, як і попередній, тільки додано, що на ньому були ще й два русинські хрести; другий мав синє тло із зображенням на ньому орла, наполовину білого, наполовину червоного.

Далі Ю. Мицик аналізує розповіді шляхтича Борейка про прапор, переданий гетьману Правобережжя М. Ханенку тодішнім польським королем Михайлом Вишневецьким. Дослідник зауважує, що шляхтич доволі детально описав цей стяг – полотнище було темно-малинове з фіолетовим відтінком, в центрі розміщувався жовтий орел та власне герб самого короля: білий

півмісяць із рогами вниз, білий хрест, срібна зірка, а вгорі розміщувалася жовта корона та жовтий хрест.

Цей ряд жалуваних козакам та гетьманам монархами інших держав стягів можна продовжити прапорами, які Папа Римський Інокентій XI подарував козакам для боротьби проти турків у 1683 році. Їх усього налічувалося більше 30, а з ними із самого Єрусалиму були прислані хрести, освячені єрусалимським патріархом. Натомість для гетьмана П. Дорошенка турецький султан Мухаммед IV подарував два червоні стяги, а згодом інший султан – хоругву із золотим хрестом та срібним місяцем на чорному фоні. Зрештою, як вказував дослідник української козацької піхоти С. Шаменков, козаки-задунайці отримали від турецького султана унікальну блакитно-червону хоругву із півмісяцем на червоному тлі, срібними зірками вгорі та золотим хрестом на блакитному фоні[104].

Дослідники проаналізували і ряд прапорів козацтва, подарованих їм московитами. Так, спеціально для Переяславської ради у січні 1654 року російський цар Олексій Михайлович передав Б. Хмельницькому освячену московським патріархом хоругву, на якій, як стверджує Ю. Мицик, були зображені Всемиловитий Спас, Свята Покрова, святі Антоній та Феодосій, а також великомучениця Варвара. Натомість К. Гломозда вказує на наявність у Б. Хмельницького у той час ще одного жалуваного росіянами стяга – червоно-чорного полотнища із срібним хрестом посередині. А Ю. Мицик підсумовує, що напередодні смерті Б. Хмельницький мав три офіційні прапори – перший із архістратигом Михаїлом, що вважався покровителем козаків, другий – із гаптованим гербом самого Б. Хмельницького на білому фоні і третій – звичайний похідний стяг червоного кольору.

Завершують ряд жалуваних іноземними володарями клейнод козакам прапори, надіслані російськими царями гетьманам І. Брюховецькому та Д. Многогрішному, проте вони були виготовлені на зразок московитських казенних стрілецьких полків – із двоглавим орлом, лазурового та зеленого кольорів. Цим самим, як стверджує С. Шаменков, російська влада намагалася

підкреслити підданість українських козаків московському царю та їх вірну службу.

Проте, звичайно ж, були у козаків і власні клейноди, перш за все військові прапори. Однією із перших згадок про власне козацькі бойові стяги є слова арабського мандрівника Пулоса аль-Халєбі (він більш відомий як Павло Алеппський). Мандрівник описує один із таких прапорів Б. Хмельницького зі слів свого батька патріарха Антіохії Макарія, коли той зустрічався з гетьманом – прапор мав рівновеликі чорні та жовті смуги, а посередині нашитий хрест. Як вказує А. Гречило, такий спосіб побудови стяга не характерний для держав-сусідів, а тому він має бути автентичним і виготовленим місцевими майстрами[26].

Поступово будова та зміст прапорів ускладнювалися, на них стали зображувати різноманітні елементи геральдики – наприклад, місяць, сонце, хрест, зірки, кола, зброю, святих тощо. Особливо часто на козацьких прапорах та іменних хоругвах гетьманів можна було бачити лики святих – так, на полкових знаменах козацьких військ другої половини XVII ст. (їх було 36) 9 разів зображався святий Михаїл, 8 разів свята Богородиця, 7 разів Миколай Чудотворець та ін.

В кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. синій та жовтий кольори стають домінуючими у кольористиці козацьких прапорів. Такий висновок Ю. Мицик робить на основі аналізу збережених 14 прапорів Нової Січі, зокрема хоругви кошового Г. Федоровича-Лантуха.

Те ж саме торкається і емблематики – поступово ключовою емблемою печаток, гербів та власне прапорів стає козак-лицар із мушкетом (самопалом), який зображався на блакитному, рідше синьому фоні в обрамленні золотавого щита. Фактично цей символ став неофіційним гербом козацтва аж до скасування Гетьманщини Катериною II у 1764 році, проте він проіснував ще кількадесят років в середовищі чорноморських козаків на Кубані.

Взагалі до наших днів дійшло украй мало самих артефактів козацької військової символіки, проте й описані та досліджені дають змогу засвідчити, що в козацькій військовій традиції уже тоді існувала цілісна соціокультурна система знань та принципів творення військової символіки. Переважна більшість клейнод козацького війська тих часів, які дійшли до наших днів, була або захоплені поляками в ході битв Національно-визвольної війни, або походять від прямих учасників тих битв з боку Польщі. Наприклад, польські історики описали захоплені у козаків клейноди брацлавського полковника Д. Нечая, серед яких була його особиста хоругва, гаптована золотом на червоному фоні та вишиту київськими черниціями. Після Берестецької битви поляки вихвалялися захопленими у козаків більш як 20 прапорами, кількома полковницькими клейнодами та ін.. А під Васильковом загопи Золотаренка та Гаркуші втратили майже десяток прапорів в ході битви 1651 року.

Відомий дослідник Ю. Савчук проаналізував знахідки іншого ученого П. Дубовського, який вивчав архіви литовського гетьмана Януша Радзивілла. Останній активно воював проти козаків в ході визвольної війни і здобув чимало козацьких клейнод у битвах під Лоєвом та Києвом. Так, Дубовський описує 24 прапори Чернігівського та Київського полків, а також кілька значків, бунчуків і печаток[85].

А. Гречило, аналізуючи литовські хроніки тих часів, знайшов цікаві свідчення оборонців Гомеля, коли туди підійшли козацько-селянські загопи М. Небаби та С. Подобайла, сформовані на основі Ніжинського та Чернігівського полків. Так, описувалися прапор червоного кольору з білим хрестом на його фоні та білою обвідкою вздовж полотнища, простий червоний похідний стяг, а також три білі, два чорні та два жовто-блакитні прапори, серед яких особливо виділялася полковнича хоругва Л. Забіли. Натомість Ю. Савчук та С. Леп'явко стверджують, що саме ці прапори і здобув згодом у битвах під Лоєвим та Києвом гетьман Януш Радзивілл. Доказами цього є дані відомого дослідника Я. Ісаєвича, які той опублікував у

1963 році. До речі, вони є єдиним достовірним свідченням козацької військової символіки тих часів.

Я. Ісаєвич, детально проаналізувавши усі вказані вище 24 захоплені гетьманом Я. Радзивілом козацьких прапори та інші клейноди, робить висновок – переважна більшість козацьких прапорів та іншої військової символіки виготовлялася українськими майстрами. Проте вони не тільки застосовували рідні, найбільш характерні для певного регіону чи території мотиви та традиції, але й основні загальноприйняті в Європі принципи та тенденції створення військової символіки. Усі описані вище трофеї гетьмана Я. Радзивілла донині зберігаються у Національному музеї воєнної історії у Стокгольмі[39]. На думку Ю. Савчука, згодом підтриману О. Сокиркою, шість прапорів належать до старшин Чернігівського полку, а ще шість – вірогідно до Київського полку. Проте є важливий нюанс – як вказує Ю. Савчук, як мінімум 2-3 прапори та бунчук ймовірно належали не власне Київському полку, а прикомандированим до нього частинам найманого (охотницького) війська (Додаток В)

Особливе місце у загальній колекції даного музею належить іншому стягу – справжній козацькій святині – особистому прапору Б. Хмельницького (Додаток Г).

Даний прапор вважається вершиною української військової козацької символіки, має унікальну побудову та композицію – це полотнище білого кольору з лиштвяним оздобленням по периметру, всередині розміщується коло із хрестом, їх обрамляють вісім золотих та дві червоних зірки. На полотнищі присутні багато літер – Е.К., стерті (потім відтворені копіювальниками) літери МЛЮ, золоті літери обабіч кола Б, ХГ, В, З, а також зображення півмісяця догори рогами. Дослідники, зокрема Ю. Савчук та Ю. Мицик – розшифровують ці літери як: Б. – Богдан, Х – Хмельницький, Г – гетьман, В – війська, З – Запорізького, ЕК – Єго королівської, МЛЮ – милості.

Усе вищезазначене вказує, що автентичність цього унікального символу безсумнівна. Проте є ще певні ознаки, які простежуються у ньому та у багатьох інших подібних прапорах козацтва тих часів – форма самого полотнища, наближена до трапецевидної, спіралеподібне фарбування самого древка прапора на основі чергування сіро-синього та білого з розмежуванням чорного і золотисто-червоного тощо.

Ю. Савчук припускає, що цей прапор Хмельницький, найімовірніше отримав як найвищу відзнаку влади після підписання вдалого для українських земель Зборівського мирного договору, а головною причиною його втрати є поразка у Берестецькій битві, коли поляки захопили кілька козацьких клейнод і вихвалялися ними потім у Варшаві. Уже після захоплення Польщі шведами у 1655 році цей прапор був вивезений до Стокгольма. Такий висновок дослідник зробив на основі того, що і аналізований ним прапор Чернігівського полку із колекції Януша Радзивілла, і прапор Б. Хмельницького є фактично однотипними – у них ідентичні матеріали для полотнищ (вовняне і льняне), єдина кольорова гама, спільний характер швів та єдині принципи гаптування і накладення кольорів та ін.

Доволі цікава історія вийшла з козацькими клейнодами І. Мазепи. Коли Мазепа став гетьманом у липні 1687 року, російський цар наказав передати йому усі гетьманські клейноди та прапор, що і зробив князь Голіцин, головнокомандуючий російськими військами. Проте сам прапор готувався не для Мазепи, а для І. Самойловича. Справа у тому, що царівна Софія наказала виготовити та надіслати Самойловичу за рік до його відсторонення від гетьманства нові клейноди, перш за все новий прапор, оскільки старий стяг гетьмана був виданий ще у 1674 році. Проте Збройова палата виконувала подібні замовлення украй довго, і новий прапор був виготовлений тільки тоді, коли вже з'явився новий гетьман – І. Мазепа, і відповідно часу на створення нового прапора не було. Прийшлося майстрам у Москві стирати ім'я Самойловича та стязі та писати ім'я Мазепи[66].

Сам прапор являв собою форму неправильної трапеції, більші сторони якої мали довжину аж 4 м, менші – 2 м., з одного боку зображувався чорний двоголовий орел та Георгій Побідоносець, на іншій стороні зобразили золотий хрест, над ним восьмикутну зірку та меч в обрамленні вінця із листя.

Цей прапор взагалі мав, як стверджує В. Карпов, дуже цікаву і тривалу історію. Спочатку він як головний клейнод І. Мазепи зберігався у його резиденції у Батурині разом з іншими військовими символами. Проте в ході Північної війни після захоплення Батурина російськими військами він опинився серед інших трофеїв, про що навіть писав особистим листом Меншиков до Петра І. Північна війна тривала далі, і прапор серед інших захоплених символів та усього майна продовжував залишатися в Україні. А коли гетьманом Петро І постановив І. Скоропадського, то відповідно усі клейноди колишнього гетьмана були передані йому. Навіть більше – нового прапора в хаосі тогочасних подій для Самойловича так і не виготовили, і він був змушений використовувати старий прапор І. Мазепи.

Цей прапор, незважаючи на всі переслідування, репресії та знищення усього, що було пов'язано на українських землях з ім'ям гетьмана І. Мазепи, продовжував не просто вільно існувати як офіційний символ, а навіть більше – використовувався ще навіть гетьманом Д. Апостолом на офіційних заходах. Тільки у 1730 році Апостол надіслав у Колегію іноземних справ у Москві прохання, щоб йому видали новий прапор замість старого, оскільки він був дуже потріпаний. На той час прапорові було вже понад 40 років, але його не знищили, а наклеїли на сувій тюлі та відвезли до Кремля, де він зберігався аж до початку ХХ ст., після чого його сліди губляться. Хоча можна зробити висновок, що він може й донині там перебувати у якихось засекречених фондах[77].

Проте, окрім даного прапора, у І. Мазепи були і інші офіційні прапори, перший з яких був виготовлений на його замовлення та дозволений Петром І особистою грамотою від 14 травня 1698 року. а другий – отриманий від Петра І лазурового кольору із золотими торочками, двоголовим орлом,

хрестом із зірками, образом спасителя та написами. Цей прапор і донині зберігається у колекціях Харківського історичного музею (Додаток Д).

На початку XVIII ст. традиція української військової символіки стала змінюватися, на неї дуже сильно стали впливати російські символи та принципи, а також московська геральдична традиція. Так, на стягах майже усіх козацьких полків 1720-1730-х рр. уже розміщувалися двоголові орли, проте ще у традиційній жовто-синій кольористиці та поєднанні із хрестами. Згодом у другій половині XVIII ст. військова символіка українських частин стає все більш уніфікованою на вимогу Москви, оскільки остання розглядала козацькі полки як специфічні військові частини російської армії. Разом з тим ще продовжувала зберігатися традиційна колористика та способи виготовлення прапорів, традиції виготовлення гербів, печаток ат інших клейнод. Як вказує Л. Гісцова, кожен український полк намагався зберегти традиції своєї військової символіки – так, на полковому знамені обов'язковими мали бути державний герб, геральдичний герб міста та усталена кольорова гама. Так, державним гербом став герб Російської імперії двоголовий орел, національним гербом став козак із мушкетом, гербами – герби міст (полкових та сотенних)[18].

Відомий дослідник М. Макаренко у свій час дослідив колекцію українських клейнод, а саме 14 козацьких прапорів і козацької зброї із колекції князя Потьомкіна. Вони були знайдені на горіщі його приватного будинку та передані до Ермітажу, і дослідник тривалий час їх аналізував. Іншу колекцію, розміщену також у Ермітажі, досліджував Ю. Мицик – серед них були дарована козакам Катериною II корогва, корогви, виготовлені на замовлення кошових отаманів Федоровича і Калнишевського тощо[62].

Зрештою, у квітні 2020 року в уже згаданому нами Національному музеї воєнної історії у Стокгольмі (Швеція) було віднайдено ще один унікальний козацький прапор, історію якого прослідкував відомий сучасний історик Т. Чухліб. Історик вказує, що це один із бойових стягів гетьмана марка Жмайла, з яким той підняв повстання 1625 року. Після поразки

повстання козацький прапор потрапив як військовий трофей до Польщі, де аж до 1655 року він перебував у Варшаві, а після приходу шведських військ його перевезли до Стокгольма (Додаток Е).

Окрім прапорів як ключових символів козацького війська, існувала й інша військова символіка того часу, перш за все військові герби. Найбільш популярних був так званий «герб Нації» - козак з мушкетом. Достеменно невідомо точну дату появи даного герба, проте М. Дмитрієнко, наприклад, вважає, що його історію слід вести з часу, коли Стефан Баторій надав тодішньому гетьманові Січі клейноди, серед яких і був цей самий герб. Орієнтовно дослідник називає дату 1576 рік.

Згодом впродовж існування Гетьманщини козак із самопалом остаточно набуває рис національного герба – він стає фігурувати практично на усіх печатках гетьманів тих часів аж до К. Розумовського, також на фактично усіх полкових і сотенних прапорах. До речі, гетьманом К. Розумовський був виданий у 1755 році спеціальний наказ про обов'язкове використання козака із мушкетом на всіх стягах, які представляють полки та сотні Гетьманщини[2].

Учені зазначають, що символізм даного герба був позитивно прийнятий та підтриманий козацтвом, в першу чергу через те, що козак із самопалом символізував, на думку і старшини, і рядових козаків, основний зміст та ідею козацтва – служіння народу, варта, що стоїть на сторожі своєї землі і своєї держави. Цю тезу підтримує в першу чергу І. Стороженко, вказуючи, що ідея оборони рідної землі відбилися у глибинній свідомості кожного козака, що відповідно фіксувалося і у козацькому фольклорі, і у військовій символіці. Тому дослідник упевнений, що ідейною основою герба козака із самопалом є саме захист рідної землі[95].

Поступово це зображення із гербів та печаток переходить на прапори. Як вважає Ю. Джеджула, початки використання гербів саме як військової символіки слід шукати у діяльності Б. Хмельницького. Тим самим, як стверджує історик, герби стали мати не тільки суто військове, але й

загальнополітичне значення, оскільки після Хмельницького уже всі гетьмани прагнули мати свої герби, переносючи їх на військові структури як вияв власної незалежності. Це тим більше важливо, оскільки на той час переважна більшість можновладців і Речі Посполитої, і Московської держави не хотіли визнавати козацькі герби загалом та особисті герби гетьманів зокрема[36].

Я. Дашкевич проаналізував зображення герба Б. Хмельницького, що був описаний і намальований у літописі С. Величка (до речі, цей герб літописець змалював із давньої іконографії тих часів). Історик наголошує на цікавому факті – на правому боці герба є християнські та козацькі символи, а на лівому – османські, мусульманські. На думку Дашкевича, це свідчить про наявність протекторату над Хмельницьким та взагалі Україною з боку Османської імперії[30].

До речі, про ймовірну наявність протекторату Оттоманської Порти над Гетьманщиною у певні періоди історії говорить і відомий шведський дослідник Б. Гаггман. У свій час він досліджував козацький прапор, які захопили шведи у лояльних росіянам козацьких загонів у ході Північної війни (імовірно в 1706 році під Несвіжем у Білорусі). Як зазначив шведський дослідник, прапор доволі великий, більший за стандартні європейські стяги тих часів – його довжина була 176 см, а ширина – від 99 до 264 см. (він скошений в один бік у формі трапеції). На прапорі зображений архангел Михайл, заступник козацтва, нижче виготований текст зі словами, що саме він допоможе козакам, на звороті зображена Богородиця з дитям, яка (цікавий факт) стоїть на півмісяці. Текст на звороті вказує, що півмісяць є знаком османів, які хочуть завдати поразки християнам, але Матір Божа стала на півмісяць і через це їх мрії про перемогу не здійсняться. Також на полотнищі зображений московитський двоголовий орел, що свідчить про перебування козаків на службі у царя[23]. Основними кольорами стяга є срібний, жовто-золотий та білий, гаптування червоне, також є зображення гербів І. Мазепи та стародубського полковника М. Миклашевського та роки створення прапора.

Починаючи з 20-х рр. XVIII ст. в козацькій військовій символіці утверджуються нові принципи та норми. Зокрема, на прапорах та гербах зображується християнський хрест, інколи в поєднанні з мусульманським півмісяцем, сонцем та зірками, а також християнські святі, особливо архістратиг Михаїл. Як вказує В. Панченко, усе це в поєднанні з традиційними техніками та методиками створення військової символіки вказує на формування власного унікального стилю військової символіки, заснованої на таких основних принципах[78]:

1) використання традиційних геральдичних мотивів, кольористики, орнаментування, форм та інших елементів зображення у військовій символіці;

2) впровадження в символіку християнських, інколи мусульманських символів (хреста, святих) та небесних світил;

3) уніфікація композиційної будови, правил гаптування, оздоблення, забарвлення, використання букв, слів та речень.

Отже, козацька військова символіка пройшла складний і тривалий шлях у своєму розвитку у період XVI – XVIII ст. Основними військовими символами були клейноди, до яких належали козацький прапор, бунчук, герб, булава та ін., проте основним військовим символом залишався прапор. Незважаючи на певну уніфікацію, прапори були різноманітними за кольоровою гамою, оздобленням, додатковими елементами, мали різну форму (переважно прямокутну, проте часто зустрічалися стяги із ромбовидною, трикутною чи трапецевидною формами). З часом на військовій символіці козаків стають з'являтися іноземні символи – Речі Посполитої, Московії, Османської імперії. Основними кольорами були білий, червоний, малиновий, рідше – жовтий, синій, блакитний, зелений, хоча найчастіше зустрічалося саме поєднання двох чи кількох кольорів. Популярним було гаптування золотом чи сріблом по краю полотнищ прапорів. Важливе значення мав козацький герб – козак із мушкетом, який став національним символом Гетьманщини, широко розвивається полкова та

сотенна символіка, з'являються особисті герби, штандарти і хоругви гетьманів та старшини[45].

Таким чином, військова символіка того часу об'єктивно відображала усі перипетії тих складних суспільно-політичних процесів, що відбувалися впродовж XVI – XVIII ст. у Гетьманщині. Вона була нерозривно пов'язана із козацькою ідеологією, традиціями православ'я та звичаями народу і базувалася на досягненнях і здобутках минулих поколінь та кращому досвіду європейської військової символіки того часу.

Висновки до розділу 2

Початки української військової символіки слід шукати ще в прадавні, дохристиянські часи, особливо в часи скіфів, які в фактично першими на українських землях стали вводити військові символи, зокрема воєнні значки, парадну зброю. Але оформлюється система військової символіки у в часи Київської Русі, оскільки складна і розгалужена військова організація потребувала відповідно і своєї системи військових знаків. Найбільш уживаним таким знаком стає прапор, який поступово розвивається із примітивного бунчука до повноцінного бойового стяга. Бойові прапори і в часи Русі, і в часи Великого князівства Литовського відігравали одночасно роль і символів військової доблесті, і розпізнавальних та сигнальних знаків у ході бою, і як відзнаки воєначальників, і вказівниками на певну землю чи територію тощо. Окрім прапора, важливу роль у символіці військових частин у докозацький період відігравав тризуб, який, втім, поступово трансформувався у національний та політичний символ.

Особливу роль відігравали військові символи у козацький період. Козацькі бойові частини мали свої особливі клейноди – прапори, бунчук, булава, пірнач, печатка та ін. Найголовнішу роль продовжують відігравати саме прапори, які стали різноманітними, з багатьма символами та різноманітною кольоровою гамою. Спочатку козацькі прапори були переважно жалувані

(даровані) монархами, проте поступово місцеві майстри стали виготовляти свої стяги. Прапори були офіційними символами влади та військового командування гетьманів і старшини, а також вказували на приналежність військової частини до певного регіону, проте водночас і відбивали основні тенденції тодішнього європейського прапорництва.

На козацьких прапорах зображували дуже багато символіки – християнські, інколи мусульманські символи (хрест, лики святих), небесні світила, герби держав-протекторів – польські, московитські, османські тощо, писали текст і т.д. Особливу відомість здобули прапори Б. Хмельницького, І. Мазепи, К. Розумовського тощо, а також колекція козацьких прапорів у Стокгольмському Національному музеї воєнної історії (Швеція) із колекції литовського гетьмана Я. Радзивілла.

Окрім прапорів, важливим військовим символом також був козак із мушкетом, який став зображуватися на усіх печатках та гербах ще із часів створення реєстрового козацтва проіснував аж до скасування Гетьманщини. Саме козак із мушкетом став ключовим символом гетьманської влади, тому його зображували на усіх печатках та гербах, а також на полкових та сотенних стягах. Також важливу роль відігравали іменні герби гетьманів та полковників.

Отож військова символіка того часу була різноманітною та різносторонньою, тісно пов'язувалася із панівною козацькою ідеологією, православними традиціями і звичаями, а також відображала прагнення козаків і усього українського народу до волі та власної державності.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ ХХ СТ.

3.1. Застосування військової символіки у добу визвольних змагань Української революції 1917-1921 рр.

Особливе значення військова символіка українських збройних частин дістала у ХХ столітті, коли нарешті пробудилася національна самосвідомість нашого народу. Поштовхом до цього стала Лютнева революція в Росії 1917 року та створення Центральної Ради, які фактично стали підґрунтям початку українізації військових частин, які воювали на східному фронті I світової війни, та створення нових військових утворень в тилу. Відповідно з'явилася нагальна потреба в створенні та застосуванні спеціальної розпізнавальної військової символіки.

Дослідники військової символіки цього періоду, зокрема М. Битинський та інші, виділяють окремі етапи в розвитку військової символіки часів визвольних змагань. Першим з таких етапів вони визначають період діяльності Центральної Ради, який тривав від проголошення Третього Універсалу в листопаді 1917 року до завершення легітимного існування Центральної Ради наприкінці квітня 1918 року. У цей час формування військової символіки мало стихійний та спонтанний характер. Це пояснювалося складною зовнішньополітичною ситуацією в країні, нагальною потребою у проведенні соціальних реформ, швидкістю ухвалення управлінських рішень та низкою інших факторів, що створювали атмосферу нестабільності й обмежували можливості для системного підходу до розробки символіки[24].

Такий спонтанний процес також свідчив про вплив революційного піднесення, яке домінувало в суспільстві та змушувало шукати прості й швидкі рішення для вираження ідентичності нової державності. Водночас, ці обставини заклали основу для подальшого розвитку й уніфікації військових

символів у наступні періоди боротьби за незалежність. З огляду на наведені фактори основним способом творення нової національної військової символіки було застосування жовто-синьої стрічки, якою національно свідомі вояки прагнули відділити себе від загальних частин російської царської армії. Зазвичай солдати її чіпляли чи на шинелі, чи на шапці замість царської кокарди, інколи чіпляли на рукаві чи взагалі на груди чи інше видне місце. Подекуди ці способи, як вказує М. Битинський старалися поєднувати[7].

У той час фактично не існувало єдиного централізованого військового керівництва, тому командири військових з'єднань і взагалі самі свідомі солдати намагалися проявити ініціативу у створенні національної військової символіки. Зазвичай вони старалися активно використовувати козацькі військові традиції, фактично не враховуючи тодішні реалії – тому кожна військова частина мала свої кольори уніформ, штанів, жупанів, свої прапори, емблеми, герби, стрічки та ін.

Цю анархію у питанні встановлення єдиної військової символіки намагався подолати Український генеральний військовий комітет (згодом він був перейменований на Генеральний секретаріат військових справ) що від імені ЦР встановив своїм наказом від 17.12.1917 р. єдиний зразок похідної уніформи для вояків УНР. У цьому типі уніформи були скасовані царські погони, а розпізнавальними знаками мали стати срібні чи позолочені шеврони на правому лікті шинелі. На конкретну посаду та військове звання вояків мали вказувати кількість шевронів, типи петель та галунів. А ще через кілька днів наказом тодішнього військового міністра М. Порша було впроваджено спеціальні знаки розрізнення на різках коміра шинелі, нові погони блакитного кольору в жовтій окантовці, а також спеціальні знаки на шапці. Але при цьому форма та фасон військового одягу залишався попереднім імперським[63].

До речі, в початкові місяці революції свою власну емблематику мали й чимало окремих військових частин, підконтрольних ЦР. Як зауважував М.

Битинський, «...на початку творення українських військових відділів уживання в них командних та рангових відзнак носило характер такої ж буйної різноманітності та подекуди анархії, як це було і з вибором та уживанням різноманітного військового одягу... новостворені військові частини в силу життєвої необхідності винаходили для себе самостійно та уживали своїх локальних систем, які між собою були дуже часто відмінні як внутрішньою структурою, так і зовнішнім виглядом...».

Наприклад, солдати полку ім. б. Хмельницького носили сині погони, окантовані жовтим та двома літерами «Б» і «Х» на біляво-жовтому фоні у підстаршин та на срібному фоні у старшин. У вояків полку ім. Полуботка застосовували червоні смужки над обшлагом лівого рукава шинелі, у полку ім. кошового отамана К. Гордієнка солдати носили шинелі із білими нитяними стрічками у вигляді шевронів. Натомість деякі військові частини продовжували зберігати російську символіку та систему чинів. Усе це створювало хаос не лише в повсякденному житті, але й в ході ведення боїв, порушувало субординацію та нерідко викликало навіть сутички між союзними військами[74].

У 1918 році своя національна військова символіка була встановлена для авіаційних частин. Так, згідно розпорядження тодішнього командувача авіації УНР В. Павленка для військової авіації встановлювалася символіка – чорний тризуб на білому квадраті, по краях чорна окантовка.

Своя національна військова символіка встановлювалася і на флоті, що стало важливим проявом патріотизму та національної свідомості моряків Чорноморського флоту. Так, фактично усі кораблі чорноморського флоту у листопаді 1917 року підняли жовто-сині прапори, ініціатором підняття яких були українські корабельні ради чи гуртки, серед яких особливу активність, згідно досліджень П. Василевського, виявляла рада лінійних кораблів мінної бригади Севастопольського флотського півекіпажу під командуванням В. Савченка-Більського. Проте опис чи фото їхніх прапорів не збереглися.

Знаковою подією не лише для флоту, але й для усього війська стало прийняття Центральною Радою Закону про український державний флот, де з-поміж усього іншого було встановлено військову флотську символіку - «полотнище в двох – жовтому і блакитному кольорах. В кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави Х в.». Як вказує М. Мамчак, це був фактично перший офіційний випадок застосування тризуба не лише як національного, але й як державного символу[64].

Новий етап у розвитку української військової символіки розпочався з приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського наприкінці квітня 1918 року. Цей період ознаменувався прагненням до впорядкування та уніфікації військової форми, що стало важливою складовою державного будівництва. Як зазначає В. Воронін, одразу ж розпочалася масштабна робота над створенням єдиної військової естетики. Було впроваджено українську кокарду та уніфіковані погони, а також розпочато розробку польової форми. Крім того, запроваджено спеціальний однострій для різних підрозділів, зокрема корпусів, дивізій, штабу та особистого конвою гетьмана[17].

Ці заходи не лише сприяли формуванню зовнішнього вигляду війська Української Держави, а й виконували важливу символічну функцію, підкреслюючи суверенність і національну ідентичність збройних сил. Робота над уніфікацією відображала прагнення Скоропадського створити регулярну армію європейського зразка, яка б відповідала сучасним стандартам та мала чітку організаційну структуру. Таким чином, нововведення у військовій символіці стали важливим кроком у розбудові державності та зміцненні національної свідомості. Також, згідно досліджень М. Чмира, у якості військової символіки солдати часів гетьманату стали активно використовувати козацьку бойову символіку – булаву, бунчук та козацький прапор, поруч із назвою вояка – козак, що у свою чергу, на думку дослідника, є яскравим свідченням успадкування традицій козацького війська. Зокрема, булаву зображували на погонах та кокардах вояків Сердюцької дивізії, а

козацькі прапори активно використовували випускники Інструкторської школи старшин у своїх шикуваннях.

Для подальшої роботи над військовою символікою гетьман видав указ про створення навесні 1918 року спеціальної геральдично-прапорної комісії (до речі, вона перебувала під офіційною юрисдикцією Міністерства морських справ), яка розробила цілий ряд прапорів, в першу чергу для флоту, дипломатичної служби, розвідки та особистої гвардії П. Скоропадського. За допомогою розробників даної комісії було у липні-вересні 1918 року введено кілька комплектів морських прапорів та прапорів для вищезгаданих служб і підрозділів. Що цікаво, як зауважує В. Трембіцький, головним прапором українського флоту став стяг білого кольору із синім хрестом посередині, сам хрест мав білу окантовку. Проект прапора було створено відомим українським художником Ю. Нарбутом, який також розмістив у верхньому правому краї полотнища державний прапор із золотим тризубом, причому середній зуб на ньому мав форму хреста. Основою ж для створення цього прапора став прапор Лиманської флотилії[22].

Суттєві зміни у військовій символіці сухопутних військ відбулися влітку 1918 року, коли гетьман Павло Скоропадський ухвалив рішення про повну реформу уніформи для новоствореної української армії. Як свідчать документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, було сформовано спеціальну комісію, метою якої стало проектування та виготовлення зразків нових одностроїв для Української армії та флоту. Серед першочергових завдань комісії було розроблення знаків розрізнення, зокрема рангових відзнак, які мали стати важливою складовою військової символіки.

Уже 16 червня 1918 року військове відомство видало наказ № 221, яким офіційно впроваджувалися нові погони для старшин Української армії. Це нововведення мало не лише практичне, а й символічне значення, підкреслюючи прагнення до створення регулярного та впорядкованого війська, здатного відповідати сучасним стандартам. Погони стали важливим

елементом нової уніформи, виражаючи національну ідентичність та державну незалежність. Цей крок також засвідчив серйозні наміри Скоропадського вивести українські збройні сили на рівень провідних армій Європи.

Ці погони були цікаві – виготовлялися вони у формі своєрідної «ялинки» із позолоченого чи срібного шнура, у яких впліталися шовкові нитки. Цими нитками погони пришивалися до сукна шинелі, а на верхньому краї погона розміщували металевого гудзика. Різні ранги було прийнято позначати зірочками у формі ромбу чи булавами в єдину лінію. Окремо були розроблені погони для генеральної та штабної старшини, а також для обер-старшин і простих старшин.

До речі, для розрізнення родів війська погони старшин були окантовані різними кольорами, а посередині погона також розміщували одну чи дві стрічки захисного кольору. Окремі види відзнак були розроблені для старшин особливого конвою та особистого гетьманського штабу П. Скоропадського. Цими відзнаками були дві перехрещені булави, які розміщувалися на кашкеті поверх кокарди. Також окремі емблеми мали військові медики – лікарі носили погони із позолоченим чи срібним жезлом Ескулапа, ветеринари – із золотим чи срібним змієм, а фармацевти – золоту чашу із двома зміями[60].

Через деякий час свої погони отримали кінна артилерія та панцерні дивізіони, а у серпні 1918 року – генеральна старшина армії. На погонах цих старшин розміщували дві вишиті гладдю смужки у вигляді зигзагу, які розміщували поверх уже згаданої «ялинки». Окрім того, старшинам дозволили носити офіцерські портупейі.

У кінці липня – на початку серпня 1918 року для всіх родів військ періоду гетьманату було встановлено носіння кокарди – вона мала форму напівопуклої зірки із ребристою поверхнею, у центрі якої на блакитному фоні розміщувався герб Української держави у золотій окантовці. Кокарда була двох основних видів – штампована та вилита, причому існувала різниця

у фарбі для козаків та інших військ. 21 серпня 1918 р. Павло Скоропадський затвердив похідну форму для старшин і козаків Української армії, яка вирізнялася практичністю та відповідала тогочасним військовим стандартам. Одяг складався із сорочки-френча захисного кольору, що мала стоячий комір, а погони пришивалися на плечах. Для козаків і старшин штани шили з сукна, вони мали крій напівгаліфе з легким бриджем, що забезпечувало зручність у носінні.

Кашкет також був захисного кольору, виготовлений за англійським фасоном із шкіряним ремінцем і дашком. Для повсякденного носіння використовували шинелі, які для козаків шили з селянського сукна сіро-брунатного кольору. Погони для шинелей виготовляли з того ж матеріалу і пришивали на плечі. У старшин і генералів шинелі мали додаткові оздоблення: у старшин комір обшивався кантом, а у генералів — кантом прикрашали також хлястик і обшлаг.

Цей уніфікований однострій не лише забезпечував комфорт і відповідність умовам польових дій, але й підкреслював національну приналежність української армії. Ретельність у розробці деталей, таких як кольори, фасони та оздоблення, демонструвала прагнення до створення сучасного, впорядкованого війська, що мало власну унікальну військову ідентичність.

Дослідник, О. Круковський виявив особливості формування військової символіки найбільш уславленої сірожупанної дивізії – 1 козацько-стрілецької дивізії. Так, наприклад, у вояків даного військової з'єднання (до речі, сформованого із полонених українців у Австрії) дійсно була уніформа сірого кольору, а символіка уніформи була доволі цікавою і по-своєму оригінальною, хоча й носила деякі елементи австрійської армії. Наприклад, знаки розрізнення вояків цієї дивізії розміщувалися на комірі – козаки носили срібні колоски, старшини – золоті, нижчі офіцери – золоті на фоні жовто-синьої стрічки. Кокарда була овальної форми та темно-синього кольору,

середина була бордовою, на якій розміщувався тризуб. В окремих варіантах для кінноти також були шапки із темно-зеленою нашивкою по діагоналі[57].

Як вказує О. Круковський, автором цієї ідеї символіки є художник Ю. Галицький, а герби та штандарти дивізії сірожупанників зроблені майстрами за малюнками іншого відомого художника Ю. Буцманюка. Так, художник поєднав символи архистратига Михаїла з мечем та жовтого лева, що спирається на тризуб. Тим самим, на думку учених, автори символіки хотіли підкреслити ідею єдності усіх українських земель, їх прагнення до незалежності.

Цікавими видаються й факти про символіку іншого відомого військового з'єднання часів гетьманату – дивізії синьожупанників, чи Першої української козацької дивізії. Уніформа цих вояк мала яскраво виражений національний характер (вишивки, сині козацькі шаровари та жупани, шлики позаду шапок та ін.), проте була мало придатною для практичної діяльності.

Уніфіковану форму однострою було запроваджено також для військових училищ та офіцерських шкіл, що сприяло створенню чіткої ідентичності молодих кадрів української армії. Як свідчать архівні документи, похідний мундир юнаків складався з френча, виготовленого із захисного сукна старшинського зразка, доповненого малиновим кантом. Штани сірого або сіро-синього кольору з малиновим кантом мали крій напівгаліфе, що забезпечувало зручність і відповідало військовому етикету.

Кашкет також прикрашався малиновими елементами: кант на наголовку та малинова околиця додавали однострою урочистості та підкреслювали належність до військових училищ. Загальна козацька кокарда доповнювала головний убір, символізуючи зв'язок із традиціями козацького війська.

Особливу увагу приділяли погонам, які виготовляли з малинового сукна. По периметру погонів нашивався золотий брузумент шириною 15 мм, а між чорним сукном канту та галуном залишали смужку шириною 2 мм, що створювало елегантний та впізнаваний вигляд. Для артилерійських та

інженерних шкіл замість малинового сукна використовували червоне, що відображало спеціалізацію навчальних закладів.

Ця уніфікація не лише впорядкувала зовнішній вигляд курсантів і офіцерів, а й стала символом належності до єдиного збройного організму. Вона сприяла вихованню дисципліни та гордості за приналежність до Української армії, яка формувала нове покоління національно свідомих військових[110].

Розробка та впровадження нової української військової символіки продовжилася і після приходу до влади Директорії УНР. Так, зокрема, багато уваги приділяв розробці військової форми нової армії головний військовий отаман С. Петлюра. Першими кроками нової влади у цій сфері стали:

- заміна знаків розрізнення часів гетьманату на новий зразок;
- завершилася розробка та впровадження у війська єдиної форми однострою для походів;
- систематизовано піхотні, артилерійські та кіннотні ранги і чини;
- дібрано українські відповідники до колишніх царських військових звань тощо.

Так, на початку січня 1919 року указом С. Петлюри в українській армії було скасовано усі погони і колишні чини, а також встановлено командирські посади. Як зауважує Ж. Денисюк, це нововведення багатьма військовими було сприйнято негативно. Проте уже за тиждень новим указом Петлюри було встановлений єдиний зразок похідної форми для усіх родів військ. Зокрема, за основу було взято форму сірожупанної дивізії[34]:

1) похідна форма виготовлялася з сірого сукна, на сторчовому комірі розміщувалися відзнаки рангів за посадами, кольорові петлиці вставлялися за родом зброї, шапка була із сірого барана з шликом, обшитим брузументом, і з кокардою;

2) виготовлялися шаровари у формі бридж, вони були з такого самого сукна, що й жупан, по боках шароварів ушивали кант відповідно до роду війська;

3) чорні чоботи, халяви були дуже довгі, до колін, для кавалерії, зі шпорами;

4) парадна форма вояків була чисто сірою, по краях обшитою срібним узором, на комірі, а також на рукавах та знизу шинелі розміщувалися невеликі кармани;

5) козацьку символіку доповнювали шаровари червоного кольору.

Також було встановлено єдиний зразок кокарди для всіх родів військ армії УНР. Так, зокрема, вона виготовлялася із позолоченої міді чи мідного сплаву, всередині було блакитне поле, на якому розміщувався тризуб та хрест, знизу герба малювали дві трійчасті крапки, а зверху розміщували дві завитки блакитного кольору.

Окремим додатком до наказу С. Петлюри про єдиний зразок похідної форми для усіх родів та типів військ часів Директорії було введено похідну уніформу для старшин, урядовців. Так, замість традиційної для багатьох частин чумарки (її ввели замість шинелі з огляду на тяжке матеріальне становище у державі) могли застосовувати сірі шинелі з простого чи драпованого сукна, кашкети виготовляли із приладного сукна, його також окантовували по краях та надівали поверх спеціальний захист – його називали «покривцем» - на час бойових дій. Усі відзнаки для вказаних військових частин були позолочені. Також цікавим фактом, як свідчать документи, є те, що для урядовців шинелі були чорного кольору, а знаки розрізнення нашивали на рукав зі сторони ліктя[55].

Згодом влітку 1919 року за наказом С. Петлюри було встановлено єдиний зразок кокарди та нарукавного знаку для всіх родів військ. Так, усі знаки розрізнення родів військ розміщувалися на комірі – зліва прикріплювали особисті знаки розрізнення, а справа – емблеми різних родів військ.

Влітку 1919 року розпочалося створення військової емблематики української авіації. Так, перші пропозиції до цього були направлені у ставку Головного отамана полковником, командувачем Першого повітряного

дивізіону А. Штабським. Першим символом української авіації став оббитий канатом якір, по обидва боки від якого відходять крила. Проте невдовзі його було змінено – на думку В. Трембіцького, це стало причиною невдоволення авіаторів першим варіантом символу. Так, новий символ української авіації являв собою пропелер літака, від якого відходять крила у різні боки. Окремо було створено емблему для дивізіону бойових дирижаблів – стилізоване зображення аеростата, що летить у повітрі[98].

Також дослідник вказує, що на крилах українські авіатори зображували прапорні відзнаки синього та жовтого кольорів, дивізіон гідропланів чорноморського флоту мав за емблему синьо-жовті круги із білою серединою, у яких по центрі розміщувався якір в золотій окантовці.

На жаль, у зв'язку із складною економічною та загальнополітичною ситуацією в державі нові види військової емблематики впроваджували поступово, чимало військових з'єднань ще й до осені 1919 року мали свої старі відзнаки та емблеми. Проте знаки розрізнення для усіх видів та родів військ були уніфіковані до кінця літа 1919 року – це жовті кокарди з синім полем та тризубом, на лацканах шинелі чи чумарки – синьо-жовті нашивки, на комірці кріпилися знаки розрізнення різного кольору та матеріалу, а випускники військових закладів також мали носити чорні кашкети та чорні знаки розрізнення на рукавах.

З часом вимоги до військової символіки Армії УНР зазнали суттєвих змін, що було зумовлено необхідністю адаптації до нових умов військової та політичної ситуації. Наказом Головної команди військ (ГКВ) УНР № 8 від 12 березня 1920 року були скасовані всі попередні ранги Армії УНР, натомість впроваджено нову систему звань, яка відповідала модернізованій структурі збройних сил.

Також була затверджена нова похідна уніформа, розроблена на основі одностроїв, ухвалених наказом Головної управи військ (ГУВ) УНР № 276 від 24 квітня 1919 року. Ці зміни відображали прагнення до створення більш

впорядкованої та сучасної армії, яка могла б ефективно виконувати свої завдання в умовах тривалих визвольних змагань.

Наказом ГУВ УНР № 16 від 30 березня 1920 року було оголошено детальний опис нової форми, де особливу увагу приділяли відзнакам рангів. Їх розміщували на кольорових петлицях мундира та шинелі, що стало важливою новацією в системі військової символіки. Кольори петлиць відповідали роду військ, що додатково підкреслювало спеціалізацію військовослужбовців і посилювало ідентифікацію підрозділів.

Ці зміни не лише спрощували систему розпізнавання рангів і підрозділів, але й слугували інструментом зміцнення національної ідентичності в умовах боротьби за незалежність. Нововведення у військовій формі та символіці підкреслювали намагання УНР створити армію, яка б відповідала сучасним стандартам організації й дисципліни. Розглянемо більш детально окремі елементи військової символіки того часу, які мали найбільше значення на систему організації війська. Так, в першу чергу це рангові відзнаки. Відразу слід сказати, що система рангових відзнак, як зазначають чимало відомих дослідників військової символіки того часу, була дуже складною та особливою[22].

По-перше, окремо і доволі детально регламентувалося використання історичних військових знаків вищим військовим командуванням. Зокрема, отамани в армії УНР повинні були носити на петлицях спеціальні перначі на мотив козацьких відзнак – це вказувало на посаду отамана конкретної дивізії, генеральна старшина носила на погонах перехрещені булави, причому від кількості булав залежав і ранг воєначальника. Згодом кількість булав стало позначати відповідну категорію старшини – наприклад, осавул, полковник.

По-друге, жорстко регламентувалося використання нарукавних знаків. Так, спочатку у часи центральної Ради вони позначали конкретні посади, згодом у часи гетьманату ці знаки відображали рід військ та приналежність до конкретного військової з'єднання, а в часи Директорії УНР стали відзнаками степенів і рангів.

Ще більш жорстко та уважно ставилося військове керівництво до використання бойових прапорів і штандартів, а також їх стилізованих зображень. Тривалий час серед істориків того періоду існувала думка, що однотипні стяги і полотнища були введені в українських військах тільки на початку 1920 року. Проте відомий дослідник прапорництва тих часів М. Ковальчук виявив цікаві документи – а саме наказ військам Дієвої армії УНР ч. 323 від 30 липня 1919 року, згідно якого в усіх військових з'єднаннях мали бути запроваджені однотипні прапори. Інша річ, що з огляду на тодішню ситуацію на практиці це не завжди вирішувалося. Тому відповідно чимало штабів військових частин не змогли фізично виконувати такий наказ.

Як свідчить А. Руккас, у мемуарній літературі тих часів можна віднайти описи щонайменше двох відомих прапорів – стягів 2-ї Волинської дивізії та 2-го Переяславського кінного полку Дієвої армії УНР восени 1919 р., які в цілому відповідають вимогам вищезгаданого наказу. Проте у більшості військових частин періоду Директорії УНР єдина форма військового прапора стала вводитися тільки в кінці 1919 – на початку 1920 року[84].

Особливої уваги заслуговує факт створення своїх військових прапорів армією ЗУНР. Після приходу влітку 1919 року на територію Наддніпрянщини військових частин ЗУНР постало питання про уніфікацію військової емблематики союзників, оскільки вояки Української Галицької Армії користувалися іншими розпізнавальними знаками, також існували суттєві відмінності в організації війська, тактиці використання емблематики, формі верхнього одягу і т.д. Тому в цілях полегшення розпізнавання для вояків УГА у кінці серпня 1919 року було запроваджено систему прапорів, які слугували позначеннями місць розташування командних пунктів військових з'єднань. На думку М. Чмира, це мало допомогти в зближенні військової розпізнавальної символіки армій УНР та УГА. Так, для начальної команди УГА була встановлена окрема командна хоругва, що являла собою прямокутне полотнище розміром 50 на 75 см синьо-жовтого кольору,

посередині якого розміщувався тризуб. Для окремих корпусів посередині штандартів мала бути римська цифра номера корпусу, а для бригад прапори були трикутними з літерами та арабськими цифрами.

Окрім того, як вказує М. Чмир, в око впадала розбіжність між двома арміями у кольористиці прапорів – у армії УНР вони були жовто-блакитні, тоді як у армії УГА – синьо-жовті. Причиною таких розбіжностей, як зазначає дослідник, були особливості розвитку державної символіки Української Народної Республіки (УНР) та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), яка після Акта Злуки в кінці січня 1919 року стала Західною Областю УНР. Обидві держави формували свою символіку в різних історичних, політичних та культурних умовах, що впливало на вибір кольорів, елементів і стилістичних рішень[101].

УНР, як східноукраїнська держава, орієнтувалася переважно на традиції Центральної Ради, національне відродження та ідеї модерної державності. Її символіка була тісно пов'язана з ідеєю козацької спадщини, включаючи синьо-жовтий прапор та тризуб як державний герб.

ЗУНР, натомість, була західноукраїнським утворенням, яке розвивалося в умовах австро-угорської традиції, що позначалося на її державній атрибутиці. Прапор, герб і символіка ЗУНР містили елементи, які підкреслювали регіональну ідентичність та зв'язок із Галицькою спадщиною, наприклад, використання золотого лева на синьому полі.

Після об'єднання УНР і ЗУНР у єдину державу ці відмінності залишалися помітними, що зумовлювало певні суперечності у питаннях уніфікації державної символіки. Проте вони також свідчили про багатогранність національного руху, який об'єднував різні регіони України в боротьбі за спільну мету — незалежність.

Надалі, як вказує А. Руккас, система військових стягів у всіх підрозділах армії УНР була змінена – це сталося у листопаді 1921 року. головною причиною цього дослідник називає перехід українського війська, яке тоді перебувало в польських таборах для інтернованих, на нову систему

своєї організації, а також остаточним упорядкуванням назв і нумерації військових частин.

Важливим елементом військової символіки українських частин в ході визвольних змагань була система нагород і особистих відзнак. Особливо це стосувалося часів Директорії, керівники якої як ніхто розуміли значимість системи нагород для підняття мотивації вояків. Тому вже у січні 1919 року Рада Народних міністрів прийняла закон про утворення спеціальних військових відзнак «Республіка» та «Слава Україні», що стали фактично першими подібними державними іменними нагородами. Цими відзнаками нагороджували за особистий внесок у боротьбу з режимом гетьмана Скоропадського і відповідно носити їх мали право тільки ті військові, хто вніс свій особистий внесок у цю боротьбу[10].

У подальшому розвиток системи нагород в Українській Народній Республіці продовжувався, і були розроблені численні відзнаки, які відображали героїзм і відданість ідеям національного визволення. У квітні 1919 року було запропоновано ввести цілу низку медалей, серед яких: «Січ», «Запорізька Січ», «Запоріжжя», «Вільна Україна», «Воля», «Воля і Слава», «Переможець» та медаль «Святого Архистратига Михайла» чотирьох ступенів. Втім, уже в червні того ж року ці нагороди було замінено однією універсальною бойовою медаллю — «Відвага».

Медаль «Відвага» стала ключовою відзнакою, призначеною для нагородження вояків усіх рангів, які виявили хоробрість і мужність під час воєнних дій. Її універсальність підкреслювала прагнення до єдності в системі нагородження, а також була символом визнання заслуг кожного учасника боротьби, незалежно від його рангу чи статусу.

Особливістю медалі «Відвага» було те, що нею могли нагороджуватися і цивільні особи, які виявили надзвичайну мужність і хоробрість у боях з ворогом. Це рішення підкреслювало цінність внеску кожного громадянина у спільну справу визволення України, незалежно від його ролі чи участі в

регулярних військових структурах. Таким чином, медаль стала не лише військовою нагородою, а й символом національного героїзму.

Водночас із запровадженням нових нагород, таких як «Слава України» і «Республіка», Рада Міністрів Української Народної Республіки 10 січня 1919 року ухвалила постанову, яка забороняла носіння на території УНР нагород колишньої Російської імперії. Заборона стосувалася як орденів, так і інших зовнішніх відзнак, за винятком Георгіївського хреста та Георгіївської зброї, які вважалися символами особистого героїзму[60].

Згодом цю заборону було уточнено: військовим Армії УНР та Української Галицької Армії (УГА) дозволялося носити лише окремі нагороди попередніх армій. До таких відзнак входили Георгіївський хрест для старшин, козаків та офіцерів, козачі дукачі австрійської армії, а також старшинський військовий хрест. Цей виняток пояснювався тим, що зазначені нагороди мали безпосереднє відношення до бойових заслуг, а не до імперської символіки.

Таким чином, політика УНР у сфері нагород мала на меті з одного боку зберегти визнання героїзму окремих військових, а з іншого — дистанціюватися від символів колишніх імперій, підкреслюючи незалежний статус української державності. Нові нагороди, такі як «Слава України» і «Республіка», стали важливим елементом формування власної національної ідентичності та системи цінностей у військовій сфері.

Згодом у вересні 1920 року Рада Народних Міністрів УНР прийняла постанову, згідно якої було встановлено орден «Визволення», яким планувалося нагороджувати вояків за особливі військові заслуги, особисту хоробрість і доблесть у бою, а також орден «Залізний хрест» за I Зимовий похід. А у жовтні того ж року наказом Головного отамана С. Петлюри встановлювалися ще два ордени – «Залізний Хрест» та «Визволення» (до речі, планувався ще й третій орден – «Республіка», проте його не встигли затвердити). У рангу вищості першим мав іти орден «Визволення» першого ступеня потім другий ступінь і лише потім – орден «Залізний Хрест».

Ескізи орденів «Залізний Хрест» і «Визволення» другого ступеня розробив старший діловод Головного інтендантського управління армії УНР Северин Красноперів на початку вересня 1920 року, а вже 15 вересня 1920 року він же виконав малюнок ордена «Визволення» першого ступеня. За основу ордена «Визволення» Красноперів узяв бойову медаль «Святого Архистратига Михаїла», а сам орден проголошувався на честь виходу III Універсалу УНР. У цього ордену було два ступені: перший ступінь ордену складався із власне бойового хреста, який вішали воякові на шию, та спеціальної відзнаки на зброї, другий – бойовий хрест носили на грудях, а відзнака також була на зброї. Що цікаво, сам Петлюра пропонував згодом ще ввести третю та четверту ступені цього ордену, проте за браком коштів цього не було зроблено[33].

Взагалі на практиці орденом «Визволення» майже не нагороджували, оскільки за браком грошей його взагалі було виготовлено тільки кілька копій – нагородження здійснювалося переважно орденом «Залізний Хрест». Даний орден являв собою простий чотириконечний хрест чорного кольору із низьковуглецевої сталі, на кінчиках хреста наносилася окрайка з позолоти, а в центрі розміщувалася чотирикутна золотаво-жовта зірка із тризубом на блакитному полі. На зворотному боці ордену наносилося гравірування «ЗА Волю України» і дата нагородження.

Історія виникнення та створення ескізу ордена, відомого як «Залізний Хрест», є надзвичайно цікавою та багатогранною. Як зазначає А. Руккас, більшість істориків і нумізматів вважають, що ескіз цієї нагороди з'явився 17 травня 1920 року. Однак учений доводить, що сама ідея ордена виникла значно раніше. Польські дослідники, аналізуючи документи у Варшаві, виявили невідомий раніше проєкт «Залізного Хреста», пов'язаний із походом і боями 6 грудня 1919 року.

На основі цих даних А. Руккас доходить висновку, що ескізний проєкт і статут нагороди були розроблені в штабі Дієвої армії УНР, ймовірно, наприкінці Зимового походу (квітень – травень 1920 року). Ці матеріали, за

його словами, були передані на розгляд та затвердження до Військового міністерства УНР. Цю думку підтримує також В. Карпов, який зазначає, що подібність статутів обох версій ордена дозволяє припустити, що початковий проєкт став основою для створення офіційно прийнятої нагороди.

Таким чином, «Залізний Хрест» як нагорода виник у результаті синтезу ідей, які формувалися в складних умовах боротьби за незалежність. Його створення було покликане увічнити подвиги учасників Зимового походу та інших ключових етапів визвольної боротьби, надаючи їм символічного значення в історії українського війська. Також цікавим фактом про даний орден є те, що жінки також мали право на отримання даної нагороди, чого раніше не було, тільки замість хреста вони отримували зменшену копію хреста у вигляді жетону в розетці жовто-синього кольору[13].

Ще однією знаковою нагородою того періоду став «Хрест 3-ї Залізної стрілецької дивізії», який у кінці травня 1922 року за рішенням Головного Отамана Симона Петлюри був поновлений у військах як знак «Хрест Залізного Стрільця». Ця нагорода мала на меті вшанування героїв, які брали участь у походах 3-ї Залізної Стрілецької дивізії, та увічнення їхнього подвигу в боротьбі за незалежність України.

Установлення знака підкреслювало символічне значення цієї дивізії як однієї з найславніших формацій Армії УНР. Як зазначає Я. Семотюк, днем свята «Хреста Залізного Стрільця» вважалося 1 червня 1919 року — день бойового хрещення 3-ї Залізної стрілецької дивізії. Ця дата відзначала перший великий бій дивізії, який став символом її мужності та відданості справі визволення України[87].

«Хрест Залізного Стрільця» став не лише військовою нагородою, але й потужним символом національної єдності та незламності, нагадуючи про героїчний шлях українських військових у боротьбі за свободу. Він увіковічнив пам'ять про доблесть українських вояків, які стали прикладом відданості ідеалам державності навіть у найскладніші часи.

Також слід відзначити, як зазначають дослідники, що у практиці українського війська часів визвольних змагань існувала практика нагород цілих військових з'єднань за певні успіхи на полі бою. Так, зокрема, практикувалося оголошення подяки в наказі Головного отамана, щирої подяки або ж, у разі особливих бойових заслуг – символічне довічне зарахування до складу армії (так, було, зокрема, з Хмельницьким, Дорошенківським, імені Наливайка і Першим Республіканським полками, котрі були навечно залічені до складу Запорізької бригади).

Існували й інші бойові відзнаки для військових частин. Так, наприклад, особистим указом гетьман Скоропадський відзначив мужність та доблесть Другого Запорізького пішого полку П. Болбочана, за що нагородив частину спеціальною відзнакою, а її командирю надав звання полковника. Згодом подібні відзнаки та нагороди мали й інші військові частини.

Разом з тим, аналіз і дослідження системи нагород та військових відзнак української армії періоду революції 1917–1921 років продовжуються і сьогодні. Це зумовлено тим, що час від часу науковці, дослідники й ентузіасти знаходять нові документальні свідчення, архівні матеріали та артефакти, які відкривають невідомі сторінки історії. Так, наприклад, були знайдені у приватних колекціях два орденські хрести за II Зимовий похід. Дослідники зауважують, що їх було усього кілька одиниць, тому нагороджені ними вояки мали високий статус.

Цікавим та водночас проблемним питанням є дослідження історії та впровадження уніформи українського війська. Умовно символіку військової уніформи даного періоду М. Чмир поділяє на галицьку та наддніпрянську, які мали свої унікальні традиції та історію творення.

Так, галицька традиція одностроїв бере свій початок від Легіону УСС, що воював на боці Австро-Угорщини проти Росії у ході I світової війни. В цілому форма однострою вояків УСС не дуже відрізнялася від австрійської, проте у 1917 році на шапках з'явився лев, на багнетах стали кріпити жовто-сині підвіски, а на комірах – жовто-сині стрічки. Проте єдина форма УСС, як

вказує І. Хома, постала тільки у 1919 році. Особливостями цієї нової форми були[8]:

- стрілецький крій приталеної сорочки (френча) з накладними кишнями;
- особлива форма штанів, яких заправляли у чоботи, перемотуючи обмотками (онучами);
- нашивки на комірі у вигляді зубчатки, колір якої вказував на відповідний рід військ;
- закріплені на рукавах відзнаки старшин і підстаршин;
- шапка-мазепинка (автор Ю. Буцманюк) з кокардою, на якій розміщувався напис «У.С.С. 1914».

В часи гетьмана Скоропадського у практиці піхоти були введені сталеві шоломи на французький манер з тризубом. Згодом в часи Директорії там стали кріпити червону стрічку, яку запровадив С. Петлюра у грудні 1918 року. Для кінноти були введені кавалерійські кошушки та шапки з барана малинового кольору.

Відомий дослідник Юрій Мицик зробив важливий внесок у вивчення історії символіки Українських січових стрільців (УСС) та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Під час дослідження особистого архіву та щоденника командувача УСС Івана Боберського, які зберігаються в Канаді, він виявив цінну інформацію про однострої, емблеми та символіку УСС, зокрема опис їхнього прапора.

Опис прапора усусів надає багатий символічний зміст і розкриває ідейну складову військової символіки цього періоду. Один бік прапора мав червоний колір, на якому зображено Архангела Михаїла з великими розгорнутими крилами, що символізували силу та рішучість. У лівій руці Архангел тримав щит із зображенням лева, повернутого вправо, — символом мужності й галицької ідентичності. У правій руці він тримав меч, опущений донизу в момент перед підняттям для удару, що уособлювало готовність до захисту й боротьби[3].

Інший бік прапора мав синє поле, на якому був зелений лавровий вінець - традиційний символ перемоги та слави. Усередині вінця містився напис «У.С.С. 1914», що вказував на дату формування січових стрільців. До прапора додавалася багряна стрічка із золотим написом: «Українським січовим стрільцям – жіноцтво», яка свідчила про підтримку УСС українським жіноцтвом.

Цей прапор відображав ключові ідеї та цінності, які надихали січових стрільців: духовність, героїзм, зв'язок із національною історією та боротьба за незалежність. Його символіка стала важливою частиною національної спадщини та пам'яті про січових стрільців як борців за свободу України (Додаток Є).

До кінця 1918 року стрільці та старшини Української Галицької Армії (УГА) продовжували носити старий австрійський мундир із відповідними знаками розрізнення, які використовувалися ще у складі австро-угорської армії. Однак у цей період також використовувалися однострої російського зразка, надані УНР, з нашивками на рукавах шинелей із літерами «Р.У.» (Республіка Україна).

Робота над створенням власного однострою для галицьких військ, офіційно названого «однострій для українського війська Західної області Української Народної Республіки», розпочалася на початку 1919 року. Протягом лютого-березня 1919 року тривало розроблення дизайну нового уніфікованого однострою, який мав відповідати як практичним потребам війська, так і символічним вимогам.

22 квітня 1919 року XLVI розпорядком Державного секретаріату військових справ (ДСВС) було затверджено польовий однострій та відзнаки. Основним автором дизайну був четар Українських січових стрільців (УСС) Лев Лепкий, але значний внесок у створення форми зробив також Іван Боберський. Як вказує дослідник Михайло Чмир, Боберський вважав, що однострій має не лише забезпечувати функціональність, а й демонструвати «самостійний смак і питому культуру українського народу»[15].

Новий однострій був важливим елементом національної самоідентифікації. Його створення символізувало прагнення Галицької армії відмежуватися від чужоземних зразків і підкреслити власну незалежність. Уніформа відображала українську культурну самобутність, що ставало своєрідною відповіддю на історичну боротьбу за утвердження української національної ідентичності. Так, особливостями однострою вояків УГА було наступне:

- короткий френч чи сорочка, сторчово-виложистий комір, на якому розміщувалася зубчаста із ворсистого сукна різного кольору (колір вказував на певний рід військ);

- різновеликі срібні смужки для позначення степені стрільців та підстаршин внизу рукава (кількість стрічок та їх розмір вказував на звання вояка та його рід військ);

- взуття становили черевики для піхоти, чоботи для кавалерії;

- верхнім одягом слугували короткі плащі австрійського покрою, що також мали зубчатку та відзнаки;

- головним убором була округла, з м'яким пологим верхом та твердою околицею шапка різного кольору (колір залежав від роду військ), також над дашком шапки був поясок (зелений чи золотий – для стрільців та старшин) тощо.

Також дослідники вказують, що через постійний брак сукна та коштів однострої різних військових з'єднань УГА ніколи не були однаковими.

Також відзначимо, що у ЗУНР була напрацьована власна система нагород та відзнак для вояків. Так, наприклад, Генеральний Секретаріат Військових Справ Західно-Української Народної Республіки у Львові у листопаді 1918 р. встановив орден Оборонців Львова трьох класів (великий, командорський і лицарський хрести) «як найвищий орден майбутньої української армії». Про нього, до речі, згадує хорунжий Української Галицької армії М. Дем'янчук у альманаху «Вісті комбатанта»[32].

Також відомими відзнаками військових УГА можна назвати відзнака за хоробрість «Тризуб» чотирьох класів, відзнака «Тризуб до зброї», медаль за заслуги чотирьох класів (або ж відома як медаль Тризуба), медаль для поранених, хрест для духівників і «Листки Червоної Калини» для медиків. Проте, як зазначає В. Карпов, зважаючи на тодішні історичні умови, втілити в життя та виготовити комплекти цих нагород не вдалося.

Таким чином, у період 1917-1921 років склалася унікальна система військової символіки, яка ґрунтується на органічному поєднанні галицької (УСС) та наддніпрянської (російська армія) традицій, а також давніх традицій козацької символіки та кращих зразків інших армій. Ця система була доволі складною і мала цілий ряд характерних ознак і особливостей. Проте украй складні зовнішні та внутрішні чинники, украй важливі історичні події та протистояння не дали змоги завершити роботу з впровадження української військової символіки на практиці, тому вона отримала своє подальше розгортання у середовищі еміграції за кордоном.

3.2. Військова символіка збройних формувань Карпатської Січі та УПА

В історії військової символіки українського війська тематика символів армії Карпатської України є, мабуть, найменш вивченою та дослідженою темою. Певні матеріали можна віднайти у державному архіві Закарпаття, проте наукові публікації та ґрунтовні історичні розвідки на цю тему трапляються украй рідко. Разом з тим, як зазначають деякі дослідники, саме цей період в історії розвитку української символіки є дуже важливим, оскільки пояснює та трактує застосування, зокрема, багатьох елементів українського військового однострою.

Отож згідно Сен-Жерменського мирного договору територія Закарпаття увійшла після розпаду Австро-Угорської імперії до Чехословаччини на правах автономного краю під назвою «Підкарпатська

Русь». Власне ж назва «Карпатська Україна» була запропонована і введена А. Волошиним у грудні 1938 року. Саме у той період, коли Чехословаччина опинилася на межі системної кризи та згодом була поділена А. Гітлером, на території Закарпаття на базі спортивного та пожежного рухів постають перші військові формування під назвою Організація народної оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС)[21].

Організація мала власний статут, затверджений Міністерством внутрішніх справ уряду Підкарпатської Русі 10 листопада 1938 року. Як зазначає дослідник військової символіки цього періоду О. Пагіря, статут чітко регламентував право носити однострій та відзнаки. Воно надавалося лише дійсним членам організації, які пройшли тримісячний військовий вишкіл, склали січову присягу й отримали січову виказку — офіційний документ, що засвідчував проходження військової підготовки.

У той же час, у листопаді 1938 року, командант Організації Народної Оборони Карпатської Січі (ОНОКС) Дмитро Климпуш затвердив проєкт одностроїв і відзнак для рядового та старшинського складу Карпатської Січі. У проєкті враховувалися всі деталі однострою: шапка-мазепинка, кітель, сорочка, плащ, штани та чоботи для рядового і старшини. Також були розроблені проєкти відзнак на шапку та рукава для різних посад і звань, включно з гуртковими, провідниками, кошовими, членами Ради, членами Команди, командантами, а також для старшого січовика, десятника, чотаря, сотника й отамана.

Основним кольором однострою був сіро-зелений, що мало забезпечувати практичність і зручність у польових умовах. Важливою вимогою при створенні січового однострою було його кардинальне відрізнення від кольорів, особливостей крою та системи відзнак, які використовувала чехословацька армія. Це підкреслювало національну окремішність Карпатської Січі й забезпечувало ідентичність її бійців.

Такий підхід до розробки однострою і відзнак був частиною загальної стратегії створення національної військової формації, яка мала свої

особливості та символіку, що вирізняли її з-поміж інших військових організацій того часу.

Проте за указом А. Волошина ці вимоги були дещо змінені. Так, зокрема, було заборонено членам ОНОКС ходити зі закритими комірами, а тільки із відкритими, як у пластунів, також заборонено нагрудні кишені та інші специфічні ознаки мундирів чехословацької армії – очільник Карпатської України хотів, щоб однострій членів ОНОКСу максимально відрізнявся від одностроїв вояків чехословацької армії.

Специфічною ознакою уніформи членів ОНОКСу була шапка-мазепинка, яка мала, втім, свої унікальні обриси та ознаки. Так, у ній прироблялися довгі навушники, шкіряний ремінець поверх дашка з двома пряжками. А замість кокарди на шапці пришивали жовто-сині стрічки. Проте згодом стрічки прибрали, оскільки було введено єдину систему розпізнавання у вигляді нашивок на знімних погонах із золотистими кантами різної форми та довжини в залежності від роду військ та чину і рангу.

Взагалі така форма одягу вояків Карпатської Січі, особливо відкриті коміри, сорочки із краваткою, шапка-мазепинка та ін., надавали одностроям дуже елегантного та водночас завершено-акуратного вигляду. Тому їх відносять до самотутніх та цілком самостійних видів військової символіки українського війська.

Перші однострої нового зразка були виготовлені у березні 1939 року у кількості 150 одиниць для членів ОНОКСу у Хусті, а вже через кілька тижнів кількість повністю обмундированих вояків Карпатської Січі становила більше 300 осіб. Проте кількість вояків невпинно зростала, тому одностроїв не вистачало, і чимало січовиків були вдягнені наполовину в цивільне або змішаний варіант форми. Цей й не дивно, оскільки, наприклад, на момент II з'їзду Карпатської Січі у Хусті кількість січовиків налічувала понад 10 тис. вояків[56].

Окремо слід зазначити, що існував і жіночий тип покрою військової уніформи Карпатської Січі. Так, До однострою так званої «Жіночої Січі»

входили шапка-мазепинка без дашка, сорочка з краваткою, китель з нижніми кишнями, шкіряний ремінь, довга (нижче колін) спідниця, колготи і туфлі. Жінки не мали старшинських звань і не використовували відзнак. У зв'язку з тим, що в «Жіночій Січі» ще більше відчувалася нестача повного комплекту уніформи, більшість жінок, як вказує О. Пагіря[76], ходила в цивільному вбранні, або так, як і чоловіки, використовували лише окремі елементи військового однострою – шапки-мазепинки, спідниці, сорочки з краваткою чи кителі.

Взагалі, незважаючи на офіційний єдиний прийнятий тип військової уніформи для вояків Карпатської Січі, не існувало єдиної централізованої системи їх виготовлення, тому при виготовленні кожної окремої партії форма одностроїв дещо змінювалася. Так, наприклад, дашки шапок-мазепинок могли виготовлятися чи з дерева, чи з пластмаси, а кольори могли бути як сіро-зеленими, так і сіро-голубими.

Чимало запозичила Карпатська Січ у УСС та УГА стосовно військових звань та командирських посад. Цьому є просте пояснення – більшість керівних посад у Карпатській Січі займали колишні офіцери чи вояки УНР та УГА.

До речі, у Карпатській Січі не практикувалося встановлення особистих військових нагород чи відзнак, проте існували так звані котильони – особливі нагрудні значки, які вказували на приналежність їх власника до певної військової частини (окружної команди). Що цікаво, вони також слугували як обереги, оскільки їх виготовляли жінки в урочисто-мистецькому стилі, з різноманітними оздобами та візерунками. Ця практика застосування котильонів потім знайшла своє поширення і в армії УПА[70].

Згодом, у 1969 році, до 30-ї річниці проголошення незалежності Карпатської України, Центральний Провід Братства Карпатських Січовиків у Торонто, очолюваний учасником боїв за незалежність Карпатської України Степаном Росохою, випустив Хрест карпатських січовиків. Автором цієї відзнаки став Юрій Подлуський. Основою символу пам'ятної відзнаки став

трилистий хрест срібного кольору з тонким золотим обрамленням, який відображав традиційні народні уявлення українців про форму тризуба, поширені на Закарпатті до початку ХХ століття. У центрі хреста розміщено герб Карпатської України, а над щитом герба зображено тризуб святого Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. На зворотному боці щита розташовано напис: «Карпатська Січ 1938 – 1939» та зображення шапки-мазепинки.

Отож у питаннях створення та функціонування військової символіки армія Карпатської України Карпатська Січ увібрала кращі риси військової символіки УГА, УСС та УНР, водночас зберігши кращі мотиви та елементи інших армій і водночас розробивши власні унікальні традиції, зокрема – самобутні шапки-мазепинки та унікальні медальйони-котильони.

Не менш важливим етапом розвитку української військової символіки є період визвольної боротьби вояків УПА в ході та після завершення II світової війни. УПА послідовно, твердо та рішуче обстоювала ідею національної та державної незалежності України, знищення іншоземних загарбників та створення власної держави.

Отож процес створення власної символіки вояків УПА розпочинається фактично зі створення самої організації. Після об'єднання загонів «Поліської Січі» Т. Бульби-Боровця з вояками УПА-Північ на теренах Костопільщини, Сарненщини та Березнівщини Рівненської області та Олевщини Житомирської області постають перші загони УПА. Першим постав загін Остапа (С. Качинського) у жовтні 1942 року на Поліссі, а вже у листопаді 1942 року з'являється нова сотня УПА під командуванням Довбешки-коробки (Г. Пекрегійняк). Через деякий час УПА поширює свій вплив на Правобережжя, Галичину, Прикарпаття та Західну Волинь.

У зв'язку з територіальним розширенням діяльності УПА та створенням двох нових військових груп — УПА-Захід і УПА-Південь, на базі Краєвого військового штабу Проводу ОУН було сформовано Головну команду УПА з Головним військовим штабом у її структурі. Восени 1943

року за рішенням Головного Командування УПА заснували посаду Головного Командира УПА. Цю посаду обійняв Роман Шухевич (псевдонім — Тарас Чупринка), спочатку у званні підполковника, а з 22 січня 1946 року, відповідно до постанови УГВР, у званні генерала.

Головною особливістю військової символіки УПА є те, що вона створювалася стихійно паралельно із розбудовою своєї організаційної структури та рангової ієрархії. Відразу ж згадується цікавий факт – усі члени проводу ОУН та вище керівництво УПА були ідейними борцями за волю України та її незалежність, тому системно відстоювали застосування таких символів державності, як тризуб та синьо-жовтий прапор. Але цікавий факт – основним бойовим стягом УПА стає червоно-чорний прапор, а не жовто-синій[91].

Цей факт намагалися пояснити у свій час чимало дослідників. Так, ще у радянську добу відомий український історик В. Сергійчук висунув тезу про те, що червоно-чорний прапор УПА «до жовто-блакитного ніякого відношення не має». Однак, зважаючи на те, що свою працю історик опублікував ще у радянські часи, коли про українську національну символіку годі було й писати, а дослідження військової символіки України взагалі не велось[60].

Натомість С. Музичук та І. Марчук, на системному дослідженні яких «Українська Повстанча Армія» будується уся робота сучасних дослідників вказаного періоду, посилаються на відомості дослідника в еміграції М. Климишина, який стверджував про обов'язкове застосування тризуба та синьо-жовтого кольору у стрічках та стягах ще при створенні Революційним проводом ОУН у 1940 році проекту однострою для військових та поліції майбутньої української армії. Але факти, зібрані цими дослідниками, не проливають світло на остаточне вирішення вищезгаданого питання про колір бойового прапора УПА[71].

До кінця 1943 року бійці Української Повстанської Армії не мали стандартизованої уніформи — використовувалися як цивільний, так і

військовий одяг. Вбрання повстанців відрізнялося і за кольорами. На початкових етапах формування більшість воїнів носила цивільний одяг. Згодом, за свідченнями С. Музичука, значного поширення набули трофейні військові однострої різних армій: польські, німецькі, угорські, чеські, словацькі, румунські, італійські, а подекуди навіть англійські та американські. Трофейні шапки переробляли на мазепинки, а радянські кашкети — на петлюрівки, додаючи тризуби. Символіка підрозділів УПА формувалася стихійно, але часто спиралася на геральдичні традиції конкретного регіону. Це підтверджує, зокрема, стилізоване зображення герба Полісся (тура) на шапковій відзнаці одного з підрозділів.

Проте усе ж існували єдині вимоги до певних елементів військової символіки, в першу чергу для розрізнення військ та розпізнавання за принципом «свій – чужий». Так, зокрема, обов'язковою вимогою було прикріплення до головних уборів – шапок-мазепинок чи петлюрівок – зображень у вигляді тризубів різного розміру, стилю. Інша вимога – наявність шкіряного ременю з тризубом. Як вказує В. Манзуренко, вперше вони з'явилися на однострої української поліції Генерал-губернаторства у 1940 – 1941 рр., а в Повстанській армії почали використовуватися вже з перших місяців її існування. Що цікаво, ці ремені та самі пряжки були в принципі різними – і перероблені з радянських чи німецьких, і вирізані з металевих листів, і вилиті чи витиснені із гільз, і перероблені з чужих та ін[65].

Також примітною особливістю військової символіки окремих загонів УПА стало використання елементів регіональної символіки при формуванні одностроїв. Так, наприклад, були випадки нашивок у вигляді національних кольорів Волині чи зубчатки Галичини, нарукавники у вигляді щитка з тризубом чи нагрудні значки тощо.

Мало відомо про нагородну систему УПА з огляду на історичні обставини. Проте відомо, що вони точно існували й відрізнялися за своїм походженням – за військову доблесть у бою, за поранення та за працю на

благо українського війська. Як стверджують О. Круковський, С. Пахолко, Я. Семотюк, перші нагороди з'являються у січні 1944 року, про що свідчить наказ Головного Командира УПА Р. Шухевича від 27 січня 1944 року[57].

Цим указом було запроваджено систему нагород, яка включала Золоті, Срібні та Бронзові Хрести Бойової Заслуги, а також Золоті, Срібні та Бронзові Хрести Заслуги. Першою відзнакою нагороджували виключно вояків УПА. Згодом, 6 червня 1948 року, за постановою Української Головної Визвольної Ради, була встановлена медаль «За боротьбу в особливо важких умовах». Автором усіх цих нагород став видатний художник-графік Ніл Хасевич, який був пристрасним борцем за свободу України у складі УПА. Він також створив численні листівки, агітаційні матеріали та плакати, що розповідали про боротьбу УПА[109].

Як стверджує дослідник О. Кучерук, при виготовленні відзнак вносилися зміни і реальні нагороди дещо відрізняються від запроектованих. Н. Хасевич ілюстрував майже усі видання УПАПівніч, випущені в умовах підпілля. Уперше його проекти відзнак та нагород УПА були опубліковані 1952 року у Філадельфії (США) в альбомі «Графіка в бункерах УПА»[59].

Нагороди, встановлені наказом Р. Шухевича, як стверджує Я. Семотюк, виготовлялися у Мюнхені. Окрім суто військових нагород, до системи військових відзнак належав знак приналежності до УПА. Його вручали як військовим, так і цивільним особам, які брали безпосередню участь у бойових діях, підпільній діяльності або сприяли розвитку УПА. Відзнака виконана у формі ромба, в центрі якого зображено давній український меч, спрямований вістрям угору. На лезі меча розташована стрічка з написом «За народ». Уздовж верхніх граней ромба нанесено написи «За Україну» та «За волю». Нижче стрічки розміщено аббревіатуру «УПА», де літера «П» інтегрована в композицію меча[87].

Проте на практиці тільки одна партія нагород змогла дістатися з-за кордону до загонів УПА, оскільки уже на початку 1950-х рр. чекісти НКВС та регулярна радянська армія повністю блокували останні загони повстанців і

тільки одній групі вдалося пробитися до В. Кука. Згодом в архівах КДБ було знайдено деяку кількість цих нагород, здобутих чекістами після вбивства відомого командира в одній з його криївок у 1954 році. Ці артефакти зберігаються сьогодні у Львівському історичному музеї[41].

Так, зокрема, Хрест бойові заслуги УПА має форму прямого козацького хреста з трьома елементами ромбовидної форми на верхньому та бокових кінцях розміром 27 на 27 мм. Знизу хреста розміщувалися два перехрещені мечі, причому вістрям униз, що є ще однією загадкою, адже направлені вниз мечі символізують мирні, а не ворожі наміри. В залежності від класу та звання вояка хрести мали відмінності у кольорі та кількості зірочок на колодці. Сам знак Хреста виконаний у формі хреста-меча, у центрі якого розміщувався малий герб УНР в обрамленні червоного кольору.

Разом з тим документальних свідчень про те, що вояки УПА були нагороджені тією чи іншою відзнакою, немає, як і немає їх на світлинах, що дійшли до наших днів. Дослідники вказують, що цьому може бути дві основні причини – або нагороджені вояки намагалися не «світити» свої нагороди, оскільки про це могли взнати радянські спецслужби, або ж тих, хто носив такі відзнаки, могли вважати за більшовицьких розвідників, оскільки КДБ для надання своїм агентам більшої значимості намагалися «нагородити» їх відзнаками повстанців.

В історії військової символіки української армії етап визвольних змагань УПА прийнято називати стилем УПА, чи «стилем Ніла Хасевича». Головними елементами цього стилю є хрест з рівними боками, давньоруські схрещені мечі, козацькі зірки, що у свою чергу, як відзначає В. Карпов, свідчить про спадковість традицій військової символіки.

3.3. Значення та витоки української радянської військової символіки

Українська радянська військова символіка порівняно мало перебувала в полі зору досліджень, оскільки в період панування більшовизму на Україні символіка українських частин у складі радянської армії була повністю позбавлена національних особливостей, перебуваючи в повній залежності від загальносоюзної символіки. Тільки кілька дослідників, зокрема, Я. Тинченко, А. Гречило, В. Воронін тощо, приділили певну увагу цьому питанню.

Так, згідно їхніх досліджень, формування української радянської військової символіки розпочалося ще в часи революції, коли створені із прихильників радянської влади війська розпочали наступ на УНР. Першою відомою військовою частиною, яку умовно можна вважати українською на боці більшовиків, стало Червоне козацтво – вояки 2 Українського запасного полку, що дислокувався у Харкові та які потрапили в ході розгортання першої українсько-російської війни під більшовицьку агітацію. Саме цей полк взяв участь у наступі військ Муравйова на Київ. Згодом більшовицькими стали ще три військові частини – 1-й Київський полк червоної гвардії, 4-й Сердюцький імені Івана Богуна полк та полк імені П.Сагайдачного[107].

Слід зазначити, що аж до весни 1918 року у цих військах не було ніякої символіки, а тим паче української, і тільки всередині липня 1918 року з'являється перша символіка – червоні лампаси збоку на штаних, а також червоний прапор як символ революційної боротьби. А вже до кінця 1918 року Раднарком із Харкова зміг сформувати чотири дивізії, які теж умовно можна назвати українськими, а в кінці зими 1919 року – ще три дивізії.

Жодної символіки, окрім вказаної, вояки цих частин не мали. Дослідники зауважують, що часто вони взагалі не мали належної форми так забезпечення, що вилилося у повстання дивізії колишнього отамана Григор'єва та розчарування у більшовиках Н. Махна.

Справжня своя окрема символіка з'явилася у Червоного козацтва, та й то лише влітку 1922 року, коли вояки цієї частини отримали свою уніформу – темно-синій колір гімнастерки, червоні лампаси на штанах, шапки зі

смужками, червоні зірки, червоний прапор тощо. Тому фактично в ході революційних подій 1917-1921 рр. в середовищі українських радянських військ фактично не існувало системи власної військової символіки, тому й відповідно після оформлення радянської влади всі вони мусили перейняти символіку Червоної армії[52].

В період до II світової війни військові частини, дислоковані в Україні, фактично не мали власних нагород. Були певні спроби створити їх, наприклад, у березні 1921 року на 5 з'їзді Рад у Харкові було прийнято рішення про створення ордена Бойового Червоного прапора, оскільки був створений орден Трудового Червоного прапора. Проте далі декларацій справа не пішла.

Перші нагороди більш-менш українського характеру влада стала вводити лише в ході II світової війни. Так, в 1943 році напередодні штурму радянськими військами Києва Президія ВР СРСР своїм рішенням заснувала орден Богдана Хмельницького 3 ступенів – їм планувалося нагороджувати командирів, вояків та партизанів, які особливо відзначилися у боротьбі з гітлерівцями за визволення України. Безумовно, як вказує В. Воронін, головним лейтмотивом та ідеєю створення цього ордену стало якраз визволення України від німецьких військ.

Що цікаво, орден Богдана Хмельницького мав дійсно національний український характер, оскільки напис на ордені був українською мовою, був застосований національний декор, на зображенні ордену була козацька шабля та погруддя самого гетьмана в традиційному козацькому вбранні, причому з булавою. До речі, орден Богдана Хмельницького, незважаючи на явно агітаційно-пропагандистський характер його створення та впровадження у військах, користувався особливою шаною та повагою серед військових і, як стверджує В. Воронін, зіграв дуже важливу роль у піднятті бойового духу частин, що воювали з німцями на території України.

Слід також зазначити, що саме ідея ордену Богдана Хмельницького наштовхнула розробників військових відзнак у вже незалежній Україні щодо

створення українського ордену Богдана Хмельницького. Проте, звичайно ж, він докорінно як за ідею, так і за своєю панорамною будовою відрізняється від радянського зразка[82].

Водночас відбувається процес уніфікації уніформи військ – були введені погони, замінена назва армії з Червоної на Радянську тощо.

Окрім ордену Богдана Хмельницького, до українських військових нагород того період слід також віднести медалі «За оборону Одеси» та «За оборону Києва», якими нагороджували відповідно за визволення від нацистів вищезазначених українських міст.

Зрештою, фактично аж до початку незалежності України про певні національні мотиви в символіці українських радянських збройних сил не могло бути й мови, оскільки символи СРСР повністю домінували.

Висновки до розділу 2

Отже, історія української військової символіки ХХ століття справила величезний вплив на виникнення сучасних військових символів армії незалежної України. Розпочалося творення військової символіки української армії уже на початку революції в 1917 році, коли відбувалися ще незначні зміни як у військовій формі, так і в емблематиці, фалеристиці та прапорництві. Проте застосування жовто-синьої національної стрічки, козацької емблематики, тризуба стали визначальними як у якості знаків розрізнення, так і підняття бойового духу військових. Поступово українська символіка витісняє колишню імперську в усіх військових частинах, в тому числі на флоті та в авіації. За часів гетьманату були уніфіковані прапори, однострої багатьох військових частин та їх окремі елементи, наприклад, погони, кашкети і кокарди.

Високого рівня досягла військова символіка у період Директорії. Головний отаман С. Петлюра особисто опікувався введенням та зміною військової символіки – були систематизовані ранги та чини в армії, введено

нові знаки розрізнення, приведено до єдиного зразка похідну уніформу усіх родів військ тощо. Уніфіковано форму старшин, козак і урядовців у цей період, чітко регламентовано розміри та форму кокарди із тризубом, впроваджено знаки родів військ на комірах та ін. Окрім того, саме у період Директорії були визначені відзнаки старшини та прапори окремих військових частин, а також введені бойові ордени.

Окремо розвивалися військові символи УГА, яка потім у 1919 році об'єдналася із армією УНР, і мали певні розбіжності як щодо форми однострою, так і прапорів. Також УГА мала власна система розпізнавальних знаків та нагород.

Важливе значення для сучасності мала військова символіка Карпатської Січі. Увібравши у своєму розвитку традиції УГА та УСС, військових формувань УНР, військова символіка формувань Карпатської України набула цілком завершеною та самостійного вигляду. Особливої уваги потребують шапка-мазепинка та котильони військ Карпатської Січі на суто національних ознаках.

Свою унікальну символіку мали і бойові загони Української Повстанської Армії. В її основі став самобутній стиль головного творця символів повстанських загонів Ніла Хасевича, який активно використовував козацьку символіку та державно-національні символи – жовто-синій прапор та тризуб. Головним стягом УПА став червоно-чорний. Тому в умовах відсутності власної державності символіка повстанців виконувала свої представницькі функції.

Зрештою, також слід сказати і про військову радянську українську символіку. Незважаючи на тотальний ідеологічний тиск та переважання символів СРСР, позбавлення національного колориту, все ж були цікаві ідеї та символи і в даному періоді. Зокрема, до таких символів слід віднести орден Богдана Хмельницького, що став підґрунтям для створення згодом у часи незалежної України аналогічного ордену.

РОЗДІЛ 4. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ

4.1. Утвердження символіки Збройних Сил України у 1990-х рр.

Після утвердження незалежності України постало питання разом з формуванням власних Збройних Сил про створення нової військової символіки. Так, уже відразу ж після оприлюднення закону України «Про Збройні Сили України» в новоствореному Міноборони, очолюваному генерал-полковником К. Морозовим була створена комісія, яка мала опрацювати питання створення нової української військової символіки. До складу комісії увійшли: І. Біжан, який обіймав посаду голови комісії та заступника Міністра оборони; А. Лопата, начальник Генерального штабу; О. Коломійцев, заступник голови комісії та заступник начальника Генштабу, а також полковники В. Орявський, Л. Шайденков та інші. До участі в роботі комісії залучалися також відомі науковці, художники та діячі мистецтва.

Проте робота цієї комісії була повільною і несистемною, часто бракувало злагодженості її окремих відділам та належної організованості. Тому й не дивно, що часто йшла ініціатива з розробки військової символіки від командирів окремих з'єднань. Так, наприклад, за наказом капітана першого рангу А. Карпенка його підлеглі капітан другого рангу О. Сумароков та мічман Г. Малицький розробили ескіз нарукавної нашивки матросів 7 окремої бригади Сил спеціальних операцій МВС, після чого його затвердив К. Морозов у травні 1993 року.

Першочергово планувалося створити власні бойові прапори – як прапори видів військ та вищого командування, так і прапори окремих військових частин та з'єднань. Але знову ж таки – ця робота йшла украй повільно і важко. Серед основних причин – відсутність чіткого планування дій, безсистемність у уточненні переліку військових частин, відсутність пропозицій чи навпаки – надмірна кількість пропозицій щодо змісту ескізів

прапорів та ін. Передбачалося усе ж створити прапори для всіх військових частин від дивізій до батальйонів.

Алгоритм цієї діяльності мав бути таким – спочатку Генштаб повинен був вирахувати необхідну для армії кількість бойових прапорів, далі ці дані передати до штабу тилу. Потім штабні офіцери повинні були розробити відповідну технологію виготовлення самих прапорів, грамот до них, а також знайти підрядників для фізичного виготовлення прапорів. Проте усе це мало розпочатися тільки після затвердження парламентом Положення про Бойовий прапор українського війська.

Окрім того, також було встановлено особистим наказом Міністра оборони порядок використання колишніх радянських прапорів – їх мали передати до музею, а тимчасово при здійсненні військових ритуальних дій виносити Державний прапор України, поки не будуть виготовлені військові прапори.

Дуже цікавими виявилися ескізи прапорів, запропоновані львівськими ентузіастами Романом Дуб'яком і Олегом Романчуком. Вони запропонували створити прапор армії у вигляді Державного прапора, до якого біля древка додавався трикутник малинового кольору. На цьому трикутнику мав розміщуватися білий вільний козацький хрест, у центрі якого зображувався тризуб, обрамлений дубовою та лавровою гілками з обох боків. Саме ця композиція згодом стала основою символіки Збройних Сил України. Прапор авіації мав такі ж розміри, як і прапор армії, але був виконаний у блакитному кольорі. На його полотнищі розміщувався жовтий козацький хрест із тризубом у центрі, обрамленим дубовою та лавровою гілками з обох боків. Від кутів прапора до центру навхрест сходилися жовті промені. Прапор флоту мав історичне походження й був затверджений ще в 1918 році.

Серед інших цікавих проєктів комісія віддала перевагу прапору, розробленому О. Руденком за активної підтримки відомого історика К. Гломозди. Їхня концепція передбачала прямокутне полотнище малинового кольору, в центрі якого розміщувався символ Збройних Сил – синій щит із

жовтим тризубом, обрамлений дубовою гілкою зліва та калиновою гілкою справа. Під символом була розташована стрічка з написом «За Україну, за її волю».

Комісія внесла деякі зміни до цієї ідеї. Зокрема, прапор Сухопутних військ мав бути малиновим прямокутником розміром 143x112 см. На обох сторонах прапора розміщувався вже згаданий синій щит із тризубом у центрі, обрамлений золотистими дубовою та калиновою гілками. Пізніше щит замінили на великий тризуб, що став основним символом. Прапор Повітряних сил був аналогічний за дизайном, але виконаний у блакитному кольорі. Як і в прапорі Сухопутних військ, спочатку в центрі розміщувався синій щит із тризубом, обрамлений дубовою та калиновою гілками, але згодом щит замінили на великий тризуб, що став ключовим елементом символіки.

Дещо іншим був перший варіант прапора військово-морських сил України – він був білим з блакитним хрестом, який розділяв прямокутне полотнище на чотири рівні частини, з обох боків зверху біля держака розміщувався Державний прапор України х тризубом по центрі.

У жовтні 1993 року усі ці проекти прапорів були остаточно затверджені комісією. Також слід сказати, що у 1997 році війська повітряної оборони були скасовані, і їх прапор теж був переданий до музею.

Також Міноборони видало Положення про Бойовий прапор військової частини Збройних Сил України», яке містило такі основні положенняб

- бойовий прапор – це уособлення честі, слави та військової доблесті;
- прапор закликає усіх вірно служити народові України, боронити державу;
- вручення прапора проводилася в урочистій обстановці на шикуванні сього особового складу частини вищими військовими чинами від імені Президента України чи в його прямій присутності;
- прапор зберігається у військовій частині назавжди;

- прапор оберігається в бою та не допускається його втрата чи захоплення ворогом;

- у разі втрати Бойового прапора особисту відповідальність несе командир частини та інші особи, які відповідальні за його охорону і збереження.

Останнє положення також визначало, що охорона та збереження Бойового прапора є почесним обов'язком усієї військової частини. Також уточнювалося положення, що Бойовий прапор Військово-морських сил також одночасно є і Бойовим прапором корабля.

Проте і після цього процес впровадження прапорів у військові частини не прискорився. Тому на початку 1995 року постає питання про створення єдиної системи національної військової символіки, до якої, як вказував ініціатор даної ідеї О. Кохан, мали б увійти прапори, уніформи, військові звання, ранги, чини, а також нагороди і відзнаки. Окрім суто військових символів, автор також пропонував включити елементи, що відображали б національні традиції, культурні особливості та історичні символи, які могли б сприяти формуванню патріотичного духу серед військовослужбовців. Це передбачало створення уніфікованої символіки, яка б не лише відповідала стандартам сучасної армії, але й підкреслювала зв'язок із багатовіковою історією та культурною спадщиною держави.

4.2. Розвиток військової символіки ЗСУ у XXI ст.

У XXI столітті Збройні сили України (ЗСУ) активно розвивають свою військову символіку, що стала важливим елементом ідентичності, патріотизму та національної гідності. Символіка ЗСУ є відображенням історичного спадку українського народу, його боротьби за незалежність, а також прагнення до європейських стандартів та національної самобутності. Цей розділ присвячено аналізу основних змін та розвитку військової символіки, включаючи емблематику, знаки відмінності, військові прапори та

інші атрибути, які сприяють формуванню національного духу та бойового братерства.

З початку XXI століття, зокрема після подій 2014 року, коли Україна зіткнулася з військовою агресією з боку Росії, ЗСУ активно працюють над відродженням та оновленням військової символіки. Одним з важливих кроків стало впровадження нових знаків, які мають відображати національні та історичні цінності. До них належать:

- Герби військових частин. Вони символізують специфіку та історію кожної військової частини, підкреслюючи її відданість справі захисту України. При розробці гербів використовується символіка, що відображає місцеві традиції, а також історичні артефакти, пов'язані з українським військом.

- Нашивки та шеврони. У багатьох нових нашивках використовуються козацькі символи, елементи тризуба, мечі, що символізують рішучість і готовність до боротьби. Крім того, шеврони тепер мають більш стриманий, камуфльований вигляд, що відповідає вимогам сучасної тактики ведення бойових дій.

Сучасна символіка ЗСУ також відображає відродження історичних традицій, що сягають корінням козацької доби, визвольних змагань XX століття та боротьби Української повстанської армії (УПА). Використання таких елементів є важливим кроком для визнання героїзму та жертвності попередніх поколінь українців. Наприклад:

- Тризуб і Козацький хрест. Ці символи використовуються як основні елементи багатьох військових емблем, що підкреслює спадкоємність ЗСУ від історичних українських армій.

- Кольорова гама. Військові прапори та стрічки використовують традиційні синьо-жовті кольори, які символізують українську державність і єдність.

Збройні сили України поступово адаптують свою символіку відповідно до стандартів НАТО, що є частиною стратегічного напрямку інтеграції у

євроатлантичні структури. Це включає як візуальні елементи, так і стандарти оформлення військової форми та нашивок. Наприклад:

- Адаптація до тактичних вимог. Військові нашивки виготовляються з матеріалів, що не відображають світло та мають камуфльований колір, що відповідає міжнародним стандартам.

- Стандартизація символіки. Елементи на формі розробляються з урахуванням практичності, тактичної доцільності та можливості швидкого розпізнавання в бойових умовах.

Символіка відіграє ключову роль у формуванні бойового духу та мотивації особового складу. Кожна емблема, шеврон чи герб є не просто частиною форми, але й потужним засобом самоідентифікації. На думку багатьох військових експертів, символіка має великий вплив на бойовий дух та є важливим чинником підтримки внутрішньої єдності серед військовослужбовців ЗСУ, зокрема у контексті сучасних воєнних викликів.

4.3. Особливості утвердження та розвитку символіки інших українських військових формувань

З проголошенням незалежності перед керівництвом молодій Українській державі постало завдання забезпечення її суверенітету та захисту територіальної цілісності. Попри те, що на той момент на українській території знаходились значні сили та озброєння колишніх Збройних сил СРСР, впевненості в їхній готовності до оборонних завдань не було. Було розглянуто кілька концепцій створення українських збройних сил. Водночас до їх реалізації було ухвалено рішення про формування військових підрозділів із національним характером.

Таке військове формування, як Національна гвардія України, було створено відповідно до закону, прийнятого Верховною Радою України 4 листопада 1991 року. У документі зазначалося, що Національна гвардія України визначається як "державний збройний орган, створений на основі

внутрішніх військ, призначений для захисту суверенітету та територіальної цілісності України, а також для забезпечення охорони життя, особистої гідності громадян, їхніх конституційних прав і свобод від злочинних посягань та інших антигромадських дій".

Згідно з законом, основними завданнями Національної гвардії були: захист конституційного ладу України та її територіальної цілісності від спроб насильницького зміни; участь у забезпеченні надзвичайного стану відповідно до законодавства України; допомога в ліквідації наслідків аварій, катастроф та стихійних лих; формування підрозділів для охорони і оборони важливих державних об'єктів у разі потреби; підтримка прикордонних військ у затриманні порушників державного кордону в прикордонних районах; участь у бойових діях для відбиття зовнішнього нападу та забезпечення безпеки України; охорона посольств України за кордоном; а також участь у церемоніях, зустрічах та проводах офіційних представників іноземних держав, а також в державних святах і урочистих подіях.

До складу новоствореної Національної гвардії увійшли військові частини спеціального призначення, які дислокувалися на території України. Відповідно до закону, Національна гвардія підпорядковувалася Верховній Раді України. Першим командувачем став полковник В. Кухарець, який розпочав виконання обов'язків 30 жовтня 1991 року. У подальшому Національну гвардію очолювали генерал-лейтенанти І. Вальків, О. Кузьмук та О. Чаповський. Найбільшого розвитку вона досягла у 1995–1996 роках під керівництвом генерал-лейтенанта Олександра Кузьмука. У цей період до складу гвардії було включено механізовані та танкові підрозділи, частину морської піхоти, розпочато формування гірсько-стрілецьких частин і суттєво покращено матеріально-технічне забезпечення.

У 1992 році підрозділи Національної гвардії брали участь в охороні державного кордону з Молдовою в районі Придністров'я, де тривав збройний конфлікт. У 1993–1994 роках гвардія відіграла важливу роль як стабілізуючий фактор для зміцнення державності в Криму. Гвардійці також

залучалися до ліквідації наслідків повеней і стихійних лих у Закарпатті та на Волині, а також забезпечували громадський порядок під час шахтарських протестів у Донбасі.

Через кілька років після створення військові експерти високо оцінили Національну гвардію, вказуючи на її здатність ефективно виконувати основні завдання у сфері національної безпеки та забезпечення правопорядку.

Щодо символіки Національної гвардії України, то через короткий період її існування та відсутність розвиненої української школи символіки в історіографії, ця тема висвітлена недостатньо. Публікацій з цього питання небагато, а комплексних досліджень з історії діяльності Національної гвардії України досі не існує. Тому важливо провести систематичні та всебічні дослідження в цьому напрямі.

У липні 1992 року генерал-майор гвардії В. О. Кухарець, командувач Національної гвардії України, затвердив «Погони та знаки розрізнення Національної гвардії України», призначені для військової форми гвардійців. У першу річницю незалежності України військовослужбовці Національної гвардії продемонстрували нову форму, беручи участь у парадах у місцях своєї дислокації.

Символіка Національної гвардії мала унікальну особливість: вона, попри своє різноманіття, базувалася на принципі поєднання регіональної символіки місць дислокації підрозділів із функціональними тематичними елементами кожного підрозділу. Наприклад, на емблемі 3-го полку НГУ було зображено герб Харкова, а 5-й окремий полк НГУ використовував герб Львова. У практику діяльності формувань Національної гвардії було впроваджено нарукавні знаки, які стали основою її символіки та першим елементом військової символіки незалежної України.

У 1992 році було введено нарукавні знаки з символікою Головного управління командувача та п'яти дивізій Національної гвардії України, які вирізнялися вдалою композицією. Їхній дизайн базувався на використанні орнаментів у стилі українського бароко та символів історичних земель

України, де дислокувалися дивізії. Символом Головного управління командувача стали схрещені пернач і булава, над якими розміщувався Тризуб. Увесь знак був обрамлений бароковим орнаментом, що підкреслював національну самобутність.

Для 5-ї Західної дивізії НГУ ключовим елементом нарукавного знака стало зображення лева — історичного символу Галичини, на території якої базувалася дивізія. Символіка Тернопільського батальйону цієї дивізії була заснована на давньому гербі Галичини: чорній коронованій галці на білому (срібному) тлі.

У 1996 році було затверджено символіку батальйону спеціального призначення «Скорпіон». Її особливістю став девіз, розміщений навколо зображення: «Де сила – там воля». Ці слова походять із гімну «Соколів» — першої молодіжно-патріотичної організації Галичини, заснованої у Львові в 1894 році. «Соколи» стали попередниками Українських січових стрільців — національного війська України.

Невеликі підрозділи дивізії також прагнули створити унікальну символіку. У 1997 році рота охорони дипломатичних і консульських представництв іноземних держав у Львові отримала власну нарукавну нашивку під назвою «Центуріон». У червні 1998 року була створена емблема для розвідувальної роти та підрозділу спеціального призначення, сформованого в межах дивізії. Автором цієї емблеми став полковник М. Слободянюк. Символом розвідувальної роти став лев із герба Львова, зображений на тлі парашута.

У складі 7-ї Кримської дивізії НГУ було найбільше підрозділів із власною символікою, відображеною на нарукавних знаках. Більшість із них були розроблені В. Тамбовцевим-Лисенком і затверджені командиром дивізії генерал-майором В. Шевченком. При створенні символіки 7-ї дивізії автор спирався на національні традиції українського народу.

Основною емблемою 7-ї дивізії НГУ став козак-характерник, прототипом якого виступив отаман Іван Сірко. Зображення козака було

запозичене з репродукції художника-баталіста Миколи Самокиша й символізувало готовність до блискавичного й нищівного удару ворогові. За задумом автора, обертання нарукавного знака за годинниковою стрілкою створює враження індоіранського (арійського) коловороту, який уособлює захист держави з усіх сторін від будь-якого ворога. Ліва рука козака з шаблею символізує охорону південних рубежів України, тоді як права рука передає принцип «Ми завжди на сторожі».

На стрічці емблеми зображений козацький девіз І. Сірка: «Наша правда на лезі шаблі». Також на стрічці є дата «1245» – рік, коли завершилося існування Київської Русі. Важливою рисою символіки 7-ї дивізії НГУ було те, що її підрозділи мали єдину форму, на відміну від 5-ї дивізії.

Символіка підрозділів Національної гвардії України мала багатий асортимент, що відображав історичні, культурні та місцеві традиції. Наприклад, символ 1-ї Київської дивізії зображав св. архистратига Михаїла, який також є елементом герба Києва. Після розформування цієї дивізії цей символ використовувався частинами 24-ї бригади (м. Київ).

Для 3-ї Південної дивізії (м. Одеса) було обрано символ лука з накладеною стрілою вістрям угору, що розміщено над хвилями моря. Цей знак використовувався частинами 25-ї бригади (м. Одеса) після розформування 3-ї дивізії.

Символом 2-ї Східної (м. Харків) і 6-ї дивізій (селище Башкирівка, Харківська область) став козак з мушкетом. До появи власного нарукавного знака в Харківському військовому інституті Національної гвардії України використовувалась символіка 2-ї дивізії.

4-та Північна дивізія вибрала сокола, що тримає стрілу в лапах, як свій символ. 26-та бригада мала стрілу, яка вражає змія, і перехрещені гармати.

1-ша бригада, дислокована в місті Павлоград, використала малий Державний герб України, розмістивши його на лезі меча, спрямованого вістрям угору. Герб підтримують два леви, що підкреслює велич і захисну роль бригади. Меч, покладений на схрещені стріли, став символом окремого

батальйону спеціального призначення «Грім», уособлюючи швидкість і рішучість дій підрозділу.

Аналіз символіки військових підрозділів Національної гвардії України вказує на те, що вона не має чіткої системності та єдиної взаємодії між символами. У більшості випадків символ дивізії не використовувався її підрозділами, і важко визначити, до якого з'єднання вони належать за допомогою їхніх власних емблем. Символи окремих підрозділів не утворювали єдину систему, а залежали від вподобань та смаків командирів. Це свідчить про те, що процес створення системної символіки для Національної гвардії України, представлений символікою дивізій та Головного управління, ще не був завершений.

Ці символи не тільки відображають історичні зв'язки з українською культурною спадщиною, а й підкреслюють патріотичний дух і бойові традиції, що підтримуються підрозділами Національної гвардії.

Національна гвардія України розробила та затвердила свій офіційний символ, який нагадує герб. Цей символ був затверджений наказом Командувача гвардії № 214 від 11 червня 1999 року, за кілька місяців до розформування Національної гвардії України. Він складається з чотирьох ключових елементів: гербового щита, щитотримачів, навершя та стрічки з девізом. Щит синього кольору включає малий Державний герб України, розміщений на схрещених пірначі та булаві. Роль щитотримачів виконують архистратиг Михаїл і лев у бойовій стійці. Навершям є золотий сокіл із розправленими крилами, що сидить на гербі та тримає в лапах золоту стрілу. Щитотримачі розташовані на жовтій стрічці з девізом Національної гвардії України: «Відданість, честь, патріотизм».

Аналіз матеріалів щодо запровадження символіки Національної гвардії України дозволяє зробити висновок, що робота з розробки прапора гвардії не була здійснена. У військових частинах під час урочистих заходів і військових ритуалів традиційно використовувався Державний прапор України. Однак восени 1999 року, з запровадженням офіційного символу, був виготовлений

штандарт командувача Національної гвардії України. Штандарт мав вигляд квадратного полотнища синього кольору, на якому було зображено офіційний символ гвардії.

Знак «Гвардія» складається з малого Державного герба України, накладеного на схрещені мечі, спрямовані вістрями вгору. Над гербом розміщено напис «Національна», а під ним — «гвардія». Уся композиція обрамлена вінком із дубового листа, перевитим стрічкою в національних кольорах. Верхівку знака увінчує зображення орла, що готується до зльоту, символізуючи готовність до дій і захисту.

Емблема «Гвардія» являє собою зображення малого Державного герба України, розташованого на перехрещених мечях, спрямованих вістрям угору. Над гербом міститься напис «Національна», а під ним — «гвардія». Вся композиція обрамлена дубовим вінком, прикрашеним стрічкою в кольорах національного прапора. Верхівку знака прикрашає орел у польотній позі, який символізує готовність до захисту та активних дій.

Знак класної кваліфікації для військовослужбовців строкової служби складається із зображення малого Державного герба України, який накладається на схрещені мечі, спрямовані вістрям угору. Над гербом розташований напис «Національна гвардія України», виконаний на вузькій дугоподібній стрічці. З обох боків гербового щита розміщені розпростерті крила, які перетинаються шевроном у національних кольорах, спрямованим донизу. Під гербом, у квадратному щитку, зазначаються цифри «1», «2» або «3», що відповідають класу знака. Нижню частину квадратного щитка прикрашає лаврова гілка, а зліва від неї зображено полотнище державного прапора України.

Для класу спеціаліста Національної гвардії України, крім зазначення цифр, використовується також кольорова диференціація щитка: чорний колір для першого класу, синій — для другого, і зелений — для третього. Як зауважує дослідник Сергій Литвин, таке використання кольорів підкреслює

традицію класифікації ступенів або відзнак за допомогою колірної символіки.

11 січня 2000 року Верховна Рада України прийняла рішення про розформування Національної гвардії, яка завершила виконання своїх завдань як військове формування. Закон був підписаний Президентом України Л. Кучмою 27 січня того ж року. Із загальної чисельності особового складу Національної гвардії, яка налічувала 26 600 осіб, 16 000 військовослужбовців було переведено до Міністерства внутрішніх справ України, а підрозділи з важким озброєнням передано під управління Міністерства оборони України.

Аналіз діяльності Національної гвардії України у сфері розробки символіки військових підрозділів свідчить, що командуванню вдалося створити систему знаків, яка відповідала функціям військового формування. Водночас впровадження повноцінної системи символіки залишилося незавершеним, а нагородну систему так і не було створено через ліквідацію Національної гвардії. Основу символіки складали державні символи України, що надавало їй національного характеру. Нарукавні знаки виконувалися з елементами українського барокового стилю та історичними символами українських земель. Офіційний символ Національної гвардії відображав готовність захищати державу та символізував єдність регіонів України. Після розформування формування його символіку перестали використовувати, хоча окремі елементи було інтегровано в символіку підрозділів Збройних Сил України та Внутрішніх військ МВС.

У травні 2014 року розпочався новий етап у формуванні символіки Національної гвардії України, зумовлений її відновленням на основі Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України. Цей процес був викликаний суспільно-політичними подіями, такими як Революція Гідності на Майдані Незалежності в Києві, а також військовою агресією в Криму та бойовими діями в Донецькій і Луганській областях. Нові виклики створили необхідність у розробці символіки, яка б ідентифікувала новостворене військове формування. Відновлення Національної гвардії стало ключовим

чинником, що визначив процес створення її нової символіки. Проте цей процес проходив без широкого громадського обговорення, що пояснюється складною воєнно-політичною ситуацією в країні.

12 травня 2014 року виконувач обов'язків Президента України та Голова Верховної Ради Олександр Турчинов підписав указ, яким було затверджено нові емблему та прапор Національної гвардії України. Указ також передбачав встановлення бойових прапорів для оперативних територіальних об'єднань, з'єднань, військових частин, вищих навчальних закладів Національної гвардії та штабдарту командувача Національної гвардії України. Цим документом було скасовано попередній указ Президента України від 28 січня 2002 року № 75 «Про символіку внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України». Зміна символіки була зумовлена створенням Національної гвардії на основі підрозділів Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України.

Емблема Національної гвардії України являє собою прямий рівносторонній хрест із розширеними кінцями крапового кольору, що символізує належність до підрозділів внутрішніх військ. У центрі хреста розташований восьмигранник темно-зеленого кольору, всередині якого знаходиться зображення малого Державного Герба України. Краї хреста та восьмигранника оздоблені золотистою окантовкою, що надає емблемі завершеного та урочистого вигляду.

Прапор Національної гвардії України являє собою прямокутне синє полотнище зі співвідношенням сторін 2:3, у центрі якого розташована емблема Національної гвардії. Синій колір символізує геральдичний щит і штабдарт Командувача Національної гвардії першого складу. Краї полотнища, за винятком лівого боку, прикрашені золотистою бахромою. На зворотному боці прапора золотими літерами написано "НАЦІОНАЛЬНА ГВАРДІЯ УКРАЇНИ". Древо прапора виготовлене з дерева темного відтінку, а його верхівка з жовтого металу має стрілоподібну форму, увінчану малим Державним Гербом України.

Таким чином, встановлена символіка стає частиною усталеної системи символів українських військових формувань, об'єднаних спільним знаком — хрестом. Втім, під час розробки сучасної символіки не врахували досвід і досягнення у створенні символіки Національної гвардії України раннього періоду, де основою був принцип поєднання символіки гвардії з територіальною символікою міст дислокації підрозділів. У новітній період Національна гвардія запозичила лише знак військової майстерності «Гвардія» як символ приналежності військовослужбовців до цього формування.

Забезпечення надійного захисту кордонів України, охорони її економічних інтересів та збереження національних ресурсів є одним із пріоритетних завдань держави. Серед ключових кроків на шляху утвердження української державності стало забезпечення охорони державних кордонів і створення, розвиток та укомплектування Прикордонних військ. Ці процеси розпочалися під керівництвом першого Командувача Прикордонних військ України, генерала армії України В. О. Губенка. Згідно з Постановою Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року № 1431 «Про військові формування в Україні» та Указом Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 року № 1464 «Про підпорядкування Україні прикордонних військ, що дислокуються на її території», усі прикордонні військові частини та органи управління, розташовані на території України, разом із озброєнням та матеріально-технічною базою, були передані під юрисдикцію держави.

4 листопада 1991 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Прикордонні війська України», яким було визначено головне завдання цих військ: забезпечення недоторканності державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах, а також охорону виключної морської економічної зони держави.

2 січня 1992 року Кабінет Міністрів України ухвалив рішення, яким визначив Державний комітет у справах охорони державного кордону України правонаступником колишнього Управління військ Західного прикордонного округу КДБ СРСР та затвердив Положення про його діяльність. Основними

завданнями комітету були реалізація державної політики у сфері охорони кордонів, участь у розробці та впровадженні правових принципів регулювання й захисту державного кордону та виключної морської економічної зони України, вдосконалення заходів із забезпечення їхньої недоторканності, а також виконання функцій центрального органу управління Прикордонними військами України.

На початок 1991 року Західний прикордонний округ СРСР здійснював охорону 3999,8 км державного кордону, з яких 2965 км проходили територією України. До складу округу входили шість прикордонних загонів, шість окремих контрольно-пропускних пунктів (ОКПП), дві окремі бригади прикордонних сторожових кораблів, які налічували 125 прикордонних застав, 56 відділень КПП, 25 кораблів і 85 катерів. До кінця 1992 року Прикордонні війська України завершили процес прийняття під свою охорону та контроль державного кордону України, загальна протяжність якого становила 8215 км.

Особливістю формування символіки Державної прикордонної служби України стало те, що на початковому етапі її розробка та запровадження не були передбачені на законодавчому рівні. Дослідження показало, що це питання перебувало у компетенції керівництва служби.

У 1992 році Голова Держкомкордону України, генерал армії В. Губенко, затвердив перші зразки прапорів. Проте ці прапори мали незначні відмінності від радянських, що створило необхідність їх подальшого доопрацювання для надання їм національної символіки. У 1999 році, у співпраці Держкомкордону з Українським геральдичним товариством та Міністерством оборони України, був розроблений новий проект морських прапорів для Прикордонних військ України. Проекти були створені художником О. Коханом у співпраці з капітаном 2 рангу Г. Стецюком. 10 лютого 1999 року Голова Держкомкордону та одночасно Командувач Прикордонних військ генерал-полковник В. Банних затвердив остаточний варіант нових зразків прапорів.

Колектив авторів під керівництвом О. Руденка розробив комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів для прикордонних військ. Після обговорення спеціалістами і внесення деяких корективів цей комплекс отримав офіційний статус. Затверджений комплекс символіки має концептуальні відмінності порівняно з початковим проектом. Наприклад, колір емблеми Прикордонних військ, яка розглядалася як частина системи загальних символів Збройних Сил України та інших військових формувань, було змінено на зелений для чіткого позначення приналежності до Прикордонних військ. Колір прапора змінили на малиновий, який також мають Збройні Сили України, що краще підкреслює специфіку діяльності прикордонників.

Відповідно до указу Президента України від 7 серпня 2001 року, були затверджені такі символи: емблема та прапор Прикордонних військ України, герб Державного комітету у справах охорони державного кордону, прапор Морської охорони Прикордонних військ, Бойовий прапор Державного комітету у справах охорони державного кордону, а також штандарт Голови Державного комітету у справах охорони державного кордону — Командувача Прикордонних військ України.

4 серпня 2003 року Указом Президента України № 797 було затверджено Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України. Основними завданнями цієї установи стали реалізація державної політики в сфері охорони державного кордону, а також участь у розробці та впровадженні загальних принципів правового регулювання у цій галузі.

У процесі проведення організаційних заходів із реформування та зміни структури Прикордонних військ було скориговано комплекс їхньої символіки. До символів прикордонників відносяться емблема, прапор Державної прикордонної служби України, герб Адміністрації Державної прикордонної служби, прапор Морської охорони, Бойовий прапор Адміністрації Держприкордонслужби, штандарт Голови Державної прикордонної служби, відомчі відзнаки, а також нагрудні та нарукавні знаки.

Емблема Державної прикордонної служби України виконана у формі прямого рівностороннього хреста зеленого кольору з розширеними кінцями, окантованого жовтим металом. У центрі емблеми розміщено Знак Княжої Держави Володимира Великого золотого кольору на синьому фоні, оточений вінком із дубового листа, виготовленим із жовтого металу.

Прапор Державної прикордонної служби України являє собою прямокутне малинове полотнище зі співвідношенням сторін 2:3. У центрі прапора знаходиться емблема служби, висота якої становить $\frac{2}{3}$ висоти полотнища, а ширина – половину його ширини. Діаметр вінка дорівнює $\frac{1}{4}$ ширини полотнища, причому обидві сторони прапора є однаковими. Цей прапор встановлюється на будівлях і спорудах, а також підіймається на суднах Морської охорони Державної прикордонної служби України.

Герб Державної прикордонної служби України має форму круглого щита малинового кольору із золотою облямівкою. На ньому розміщено геральдичний знак служби, який включає емблему та зображення ключа й двох схрещених мечів, спрямованих вістрям угору. Отвір ключа виконаний у вигляді рівностороннього хреста з розбіжними променями, а борідка має форму двох симетричних фортечних мурів. Ключ і мечі зображені в золотому кольорі.

ВИСНОВКИ

З проголошенням незалежності України розпочався процес відновлення державної символіки та розробки символів для місцевих органів влади, що враховували історичну і культурну спадщину. У цьому ж напрямі розвивалося і створення військової символіки. Метою наукового дослідження стало об'єктивне висвітлення історичних передумов, етапів становлення та розвитку сучасної військової символіки, а також аналіз діяльності органів державного та військового управління України щодо її розробки, впровадження і правового закріплення в сучасний період.

Дослідження історії української військової символіки, починаючи з доби Київської Русі і до сучасності, висвітлює складний та багатогранний процес її розвитку і трансформації. Ці символи відображали національну, державну та етнічну ідентичність українців. Військова символіка мала значний вплив на формування та збереження ідентичності українських військових формувань, починаючи від ранніх знаків влади княжої доби й завершуючи сучасними емблемами та прапорами Збройних Сил України.

Аналіз джерел та наукової літератури дозволив встановити, що українська військова символіка розвивалася на основі давніх традицій і постійно збагачувалася новими елементами, що відображали політичні та суспільні зміни. Від княжих тамг, тризуба й інших знаків Київської Русі до гербів козаків та символів українських військових формувань різних історичних періодів, кожен символ відображав прагнення до незалежності, сили та незламності.

Сучасна українська військова символіка є продовженням цієї багатовікової традиції. Вона не лише втілює військову спадщину, а й стає потужним засобом єднання українського народу та підтримки патріотичного духу. Відновлення та популяризація традиційних символів поряд із створенням нових є свідченням живучості ідентичності, яка є важливою складовою сучасного українського суспільства.

Отже, українська військова символіка, пройшовши крізь століття, залишилася актуальною, підтверджуючи своїм існуванням важливість історичної пам'яті, спадковості та національної ідентичності для українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – 100 с
2. Апанович О. Козацтво – збройні сили України : історичний нарис / О. Апанович; передмова А.М. Трембіцького, упоряд. А.А. Трембіцький, А.М. Трембіцький. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2010. – 93 с
3. Бевз Т. М. Історія українського війська в символах: від княжих часів до сучасності // Український історичний журнал. — 2010. — № 3. — С. 7–18
4. Бережинський В. Прапор у війську Київської Русі як атрибут дружинної культури і засіб управління боєм / В. Бережинський // Воєнна історія. – 2005. – № 5 – 6.
5. Бережинський В. Прапор у війську Київської Русі як атрибут дружинної культури і засіб управління боєм / В. Бережинський // Воєнна історія. – 2005. – № 5 – 6
6. Белов О. Український тризуб: історія дослідження та історичний ре конструкт / О. Белов, Г. Шаповал / НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Запоріжжя : Дике Поле, 2008. – 264 с.: іл
7. Битинський М. Військові відзнаки Української національної армії / М. Битинський // Гуртуймося. – 1932. – Ч. 9.
8. Білик В. Г. Українські національні символи. — К.: Оріяна, 1998. — 144 с.
9. Білокінь С. Погляньмо вглиб історії / С. Білокінь // Тернопіль. – 1992. – № 5 – 6
10. Бойко А. М. Українські військові формування та їхня символіка у ХХ ст. — Харків: Вид-во «Ранок», 2002. — 256 с.

11. Бойко О. Д. Символи незалежної України: від трипільців до козаків. — К.: Наукова думка, 1997. — 320 с.
12. Бочковський В. Нагородна система Генерального штабу Збройних Сил України. Здобутки та перспективи розвитку / В. Бочковський // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. — К. : ЦМЗСУ. — 2008. — Вип. 1.
13. Бутенко В. В. Військові символи та атрибутика українських збройних формувань. — Київ: Видавництво НАН України, 2008. — 230 с.
14. Ветров О. П. Козацька геральдика. — Львів: Інститут історії України НАН України, 1994. — 200 с.
15. Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі : науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). — К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. — 2009. — 156 с.: іл
16. Войтович Л. В. Військові та релігійні символи середньовічної Європи і їхнє значення в історії України // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 3–15.
17. Воронін В. Люди, держава, нагороди ... Нагородна система України ХХ – ХХІ століть : виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства : [монографія] / Віктор Воронін. — Харків : Фоліо, 2013. — 320 с.
18. Гісцова Л. Якого ж кольору були козацькі прапори? / Л. Гісцова // Тернопіль. — 1992. — № 5 – 6.
19. Гісцова Л. Якого ж кольору були козацькі прапори? / Л. Гісцова // Тернопіль. — 1992. — № 5 – 6
20. Гломозда К. Відзнаки українського війська доби Визвольних змагань / К. Гломозда // Історія українського війська (1917 – 1995) / упор. Я. Дашкевич. — Львів : Світ, 1996.

21. Гломозда К. Відзнаки українського війська доби Визвольних змагань / К. Гломозда // Історія українського війська (1917 – 1995) / упор. Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996
22. Гнатюк Я. П. Військові символи українських національно-визвольних рухів ХХ століття. — Львів: Афіша, 2010. — 340 с.
23. Голубенко П. І. Українська козацька символіка. — Одеса: Чорноморська друкарня, 2001. — 154 с.
24. Горобець В. М. Символіка українського війська: історичні традиції та сучасність // Київська старовина. — 1997. — № 5–6. — С. 22–34.
25. Грабовський І. В. Військова атрибутика українських військових формувань // Науковий вісник. — 2007. — № 11. — С. 67–74.
26. Гречило А. Використання міських і територіальних гербів у сучасній військовій символіці / А. Гречило // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.
27. Гречило А. Українська територіальна геральдика / А. Гречило. – Львів : Інститут української археографії імені М.С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство, 2010. – 280 с.
28. Гречило А. Українська територіальна геральдика / А. Гречило. – Львів : Інститут української археографії імені М.С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство, 2010. – 280 с.
29. Дашкевич Я. Р. Українська символіка в контексті європейських військових традицій // Український архів. — 2000. — № 4. — С. 110–124.
30. Дашкевич Я. Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781 – 1793 рр. / Я. Шашкевич // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1993. – Ч. 4.
31. Дашкевич Я. Хмельницькіана / Я. Дашкевич // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1996. – Ч. 11.

32. Дем'янчук М. Орден Оборонців Львова / М. Дем'янчук // Вісті комбатанта. – 1967. – Ч. 2.
33. Демчучен О. Формування Збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. Демчучен. – К. : Національна академія оборони України. – 2009. – 20 с.
34. Денисюк Ж. 3-я Залізна дивізія Армії УНР : Начерк бойового шляху / Жанна Денисюк // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 1(4).
35. Державна прикордонна служба України: історія та сучасність. – К. : Фенікс, 2007. – 260 с.: іл
36. Джеджула Ю. Герби гетьманів України / Ю. Джеджула, В. Замлинський // Вісті комбатанта. – 1992. – Ч. 2.
37. Дмитрієнко М. Великий Герб нашої держави / Марія Дмитрієнко, Юрій Савчук // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1(2)
38. Дмитрієнко М. Великий Герб нашої держави / Марія Дмитрієнко, Юрій Савчук // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1(2)
39. Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина ХУІІІ ст.) / Я. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1963. – № 1.
40. Карпов В. «Військово-історичний альманах» – цінне джерело у дослідженні військової символіки України / В. Карпов // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини : матеріали Всеукраїнської військовоісторичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К., Національний військово-історичний музей України. – 2011.
41. Карпов В. Військова символіка держави / В. Карпов, Д. Табачник. – К. : Либідь, 2007. – 296 с.; іл.
42. Карпов В. Військова символіка держави / В. Карпов, Д. Табачник. – К. : Либідь, 2007. – 296 с.; іл
43. Карпов В. Військові прапори України / В. Карпов. – К.: Українська хата, 2007. – 56 с.; іл.

44. Карпов В. Пропам'ятний нагрудний знак «10 років повітряній розвідці» / Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2 (9).
45. Карпов В. Українська військова символіка / В. Карпов, Д. Табачник. – К. : Либідь, 2004. – 272 с.; іл.
46. Карпов В. Українська військова символіка / В. Карпов, Д. Табачник. – 2-ге вид., доповн. й перероб. – К. : Либідь, 2006, – 264 с.; іл
47. Клейноди України : З історії державної і національної символіки [комплект з 33-х кольорових художніх листівок] / авт. колектив: О.П. Білецький, К.Ю. Гломозда, В.Ф. Жмир, Ю.Д. Прилюк, Т.В. Шевченко, Д.Б. Яневський. – К. : МП «Абрис». – 1991
48. Коваленко С. М. Історія українського війська. — К.: Книга пам'яті України, 1998. — 480 с.
49. Ковальський М. П. Герби та знамена військових формувань України в добу Київської Русі і пізніше // Наукові записки ІАН України. — Київ: Наукова думка, 1994. — Вип. 45. — С. 47–60.
50. Колеснік І. Роль і значення військової символіки у військово-патріотичному вихованні особового складу Збройних Сил України / І. Колеснік //Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1
51. Колеснік І. Роль і значення військової символіки у військовопатріотичному вихованні особового складу Збройних Сил України / І. Колеснік //Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.
52. Кондратюк Р. Б. Символіка сучасної української армії. — К.: Видавництво ЗСУ, 2010. — 94 с.

53. Кохан О. Комплексна розробка військової символіки / О. Кохан // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1995. – Ч. 9
54. Кохан О. Прапори Прикордонних військ України / О. Кохан // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1999. – Ч. 19.
55. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. / упор. Б.З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів : Світ, 1992.
56. Крип'якевич І. П. Українське військо: нарис історії. — Львів: Каменяр, 1992. — 504 с.
57. Круковський О. Документи до історії символіки козачих полків на Слобідській Україні в 1918 – 1919 рр. / О. Круковський // Нумізмати́ка і фалеристика. – 2009. – № 2 (50)
58. Круковський О. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею) / О. Круковський, С. Пахолко. – Львів: Априорі, 2011. – 120 с.: іл
59. Кучерук О. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР Хрест Симона Петлюри / Олександр Кучерук // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч.1(6).
60. Лазаренко В. Знак «Доблесть і честь». Становлення та розвиток відомчої нагородної системи Міністерства оборони України / В. Лазаренко // Нумізмати́ка і фалеристика. – 2012. – № 1 (61).
61. Литвин С. Нагрудні кваліфікаційні знаки України: довідник-каталог / С.М. Литвин. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. – 344 с.: іл
62. Макаренко М. Запорозькі клейноди в Ермітажі / М. Макаренко // Пам'ятки України. – 1994. – № 1 – 2
63. Малюга В. Історичні витоки традиційної символіки українського війська / В. Малюга, Ю. Костенко // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.

64. Мамчак М. Військово-морська символіка України / М. Мамчак. – Снятин : Прут Принт, 2009. – 72 с.: іл. + 20 с. вкл.
65. Манзуренко В. Загадка української фалеристики: невідомі українські відзнаки / Віталій Манзуренко // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2 (9).
66. Мануйлович Ю. Козацькі нагороди в історичному просторі / Ю. Мануйлович, П. Панченко // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.
67. Мартин О. Відзнаки підрозділу Національної гвардії України «Скорпіон» / О. Мартин // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1999. – Ч. 18.
68. Марущенко О. М. Військова культура та символіка доби Гетьманщини. — Київ: Либідь, 1999. — 298 с.
69. Мицик Ю. До питання козацької символіки / Ю. Мицик // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1998. – № 15
70. Мицик Ю. З історії прапора Українських Січових Стрільців / Ю. Мицик // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2002. – Ч. 27.
71. Музичук С. Мазепинка / С. Музичук // Однострій : [український військово-історичний журнал]. – 2009. – № 9
72. Муравйов О. Нова символіка українського війська (Розробка Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗСУ) / Олександр Муравйов // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2 (3)
73. Наказ командування Армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) / вступ. сл. й публ. док. Михайла Ковальчука; мал. Тараса Штика) // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12)
74. Непота І. Українська військова символіка початку ХХ століття / І. Непота, В. Панасенко // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матеріали

Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К. : ДП «Укроборонсервіс»; Національний військовоісторичний музей України. – 2010.

75. Ольговський С. Володарі степу. Військова справа й озброєння скіфів VII ст. до н.е. – III ст. н.е. / Сергій Ольговський. – К. : Наш час, 2010. – 128 с.: іл. – (Серія «Плац д'Арм»)

76. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України / О. Пагіря. – К. : Темпора, 2010. – 152 с.: іл

77. Панченко В. Козацьке прапорництво XVII – XVIII ст. / Володимир Панченко // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 2 (17)

78. Панченко В. Прапори доби козацтва XVII – XVIII століть та їх вплив на сучасну військову символіку / В. Панченко // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1

79. Пастернак О. Пояснення тризуба герба Великого Київського князя Володимира Святого / О. Пастернак / передне сл. проф. С. Шелухіна. – Ужгород. : Учительська громада, 1934. – 44 с.

80. Плахонін А. Г. Геральдика і символіка українського козацтва // Українська козацька держава: історія і сучасність. — К.: Університетське видавництво, 2000. — С. 63–81.

81. Ричка В. М. Історія України в символах: Княжі, козацькі, повстанські часи. — К.: Вища школа, 2013. — 278 с.

82. Розовий І. П. Військова символіка та емблематика України: довідник. — К.: НТУУ "КПІ", 2005. — 112 с.

83. Руденко О. Створення цілісної Концепції щодо подальшого розвитку символіки Збройних Сил та інших військових формувань України – нагальна потреба сучасного історичного періоду їх життєдіяльності / О. Руденко // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного

семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1

84. Руккас А. «Напрямкові» значки 4 (7)-ї стрілецької бригади Армії УНР у 1920 р. / Андрій Руккас // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч.2 (15)

85. Савчук Ю. Одіссея козацьких прапорів / Ю. Савчук. – Стокгольм : Військовий музей Швеції. – 143 с

86. Сегеда С. П. Символіка українських військових формувань від Галицько-Волинського князівства до доби Козаччини. — Київ: Либідь, 2005. — 284 с.

87. Семотюк Я. Українські військові нагороди / Я. Семотюк. – 2-ге вид., доп. – Торонто, 2004. – 64 с.

88. Сергійчук В. Доля української національної символіки / В. Сергійчук. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с. – (Серія 1 «Час і суспільство», №2)

89. Сергійчук В. Доля української національної символіки / В. Сергійчук. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с. – (Серія 1 «Час і суспільство», №2)

90. Сергійчук В. Доля української національної символіки / В. Сергійчук. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с. – (Серія 1 «Час і суспільство», №2)

91. Скрипник Г. А., Сумцов П. С. Українська народна символіка. — К.: Наукова думка, 1997. — 360 с.

92. Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження / Є.В. Славутич : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Київ : Національна академія наук України; Інститут історії України. – 2008. – 20 с

93. Слободянюк М. Військова геральдика України: сучасний стан та проблеми / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2006. – Ч. 40

94. Слободянюк М. До питання про створення наукової емблеми приналежності військовослужбовців до Збройних Сил України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2004. – Ч. 33.
95. Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. : [монографія] / І. Стороженко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1996. – Кн. 1: Воєнні дії 1648 – 1652 рр. – 1996. – 319 с., [3] арк. мапи.
96. Субтельний О. Україна: історія. — Київ: Либідь, 1993. — 736 с.
97. Ткачук Т. С. Традиції та символіка українських добровольчих формувань. — К.: Вид. центр "Академія", 2012. — 215 с.
98. Трембіцький В. Історичні та правні основи українського державного герба / В. Трембіцький // Правничий вісник. – НьюЙорк, 1971. – Кн. 3
99. Трембіцький В. Прапори України 1918 року / В. Трембіцький // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1993. – Ч. 4
100. Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917 – 1921 рр. / Микола Чмир // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2 (3)
101. Чмир М. Галицька Армія. 1918 – 1920 / М. Чмир, Є. Пінак, С. Музичук. – Рівне : Видавець Олег Зень, 2008. – 80 с.: іл. (Бібліотека журналу «Однострій». Серія «Українські військові формування XX століття. Організація, уніформа, символіка»).
102. Чмир М. Національна нагородна система України: поняття, складові, перспективи досліджень / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2001. – Ч. 24.
103. Чорний О. Геральдична історія військ правопорядку / О. Чорний // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в

Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.

104. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – XVIII ст. / С. Шаменков. – Київ : Темпора, 2010. – 146 с.: іл

105. Шаповал Ю. Символіка Військової служби правопорядку / Юрій Шаповал // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 106 – 110

106. Шевчук В. О. Герб і прапор України: від князівських часів до сучасності. — Львів: Кальварія, 1998. — 212 с.

107. Шемшученко Ю. С. Символіка і геральдика української державності та армії // Вісник Національної академії правових наук України. — 2015. — № 2. — С. 145–160.

108. Юрова Т. Однострій українських військових формувань першої половини ХХ ст.: синтез національних мистецьких традицій та європейської практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства / Т. Юрова. – Львів : Львівська національна академія мистецтв. – 2013. – 20 с

109. Якимович Б. До питання про українську національну символіку / Б. Якимович // Пам'ятки України. – 1989. – Ч. 3.

110. Якимович Б. Збройні Сили сучасної України / Б. Якимович // Історія українського війська (1917 – 1995) / упор. Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996.

111. Яковенко Н. М. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — Київ: Наукова думка, 2009. — 850 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

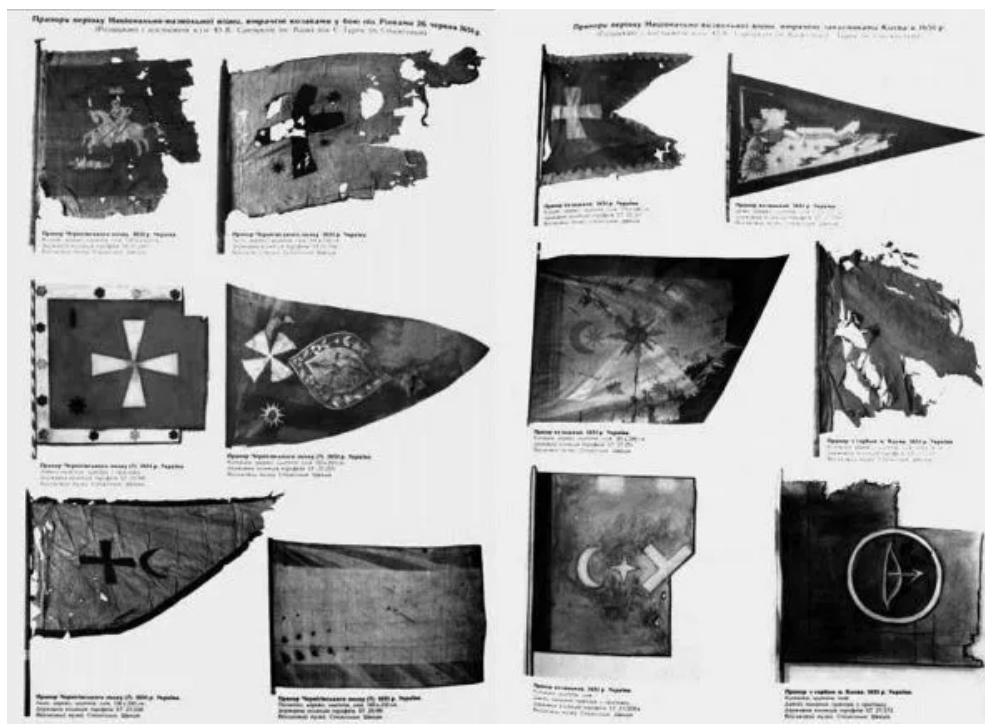
Мініатюра із Радзививилівського літопису із зображенням стяга (опис П.
Гай-Нижника)

Тризуб у вигляді верхів'я прапора (сучасний вигляд)

Козацькі бойові прапори із колекції Національного музею воєнної історії у
Стокгольмі (Швеція)

Додаток Г

Особистий прапор Б. Хмельницького, що зберігається у колекції
Національного музею воєнної історії у Стокгольмі (Швеція)

Додаток Д

Прапор І. Мазепи, який зберігається у колекції Харківського історичного
музею

Козацький прапор імовірно М. Жмайла, виставлений на експозиції
Національного музею воєнної історії у Стокгольмі (Швеція)

Прапор УСС

